

GAMLE HUS DA OG NÅ

Foto KMK 2004

**Status for SEFRAK-registrerte bygninger
Bø kommune
Telemark fylke 2004**

Forord

Kulturminnekompaniet foretok år 2004 på oppdrag fra Riksantikvaren en kontrollregistrering av ca. 3400 bygninger i kommunene Sarpsborg, Holmestrand, Bø og Samnanger

Undersøkelsen bygger på en landsomfattende registrering av hus bygd før 1900 kalt SEFRAK-registreringen. De innsamlete dataene danner grunnlaget for databasen Nasjonalt bygningsregister som ble åpnet i 2000.

Undersøkelsen ble gjort som et ledd i Riksantikvarens overvåkingsprogram av SEFRAK-registrerte hus i et representativt antall kommuner. Ved hjelp av periodiske kontrollregistreringer er målet å få informasjon om desimeringstakt og endringer på bygg eldre enn 1900.

Kontrollregistreringen knytter seg til nasjonalt resultatmål 1: "Det årlige tapet av kulturminner og kulturmiljøer som følge av fjerning, ødeleggelse eller forfall, skal minimeres, og skal innen år 2020 ikke overstige 0,5 % årlig".

Systematisk kontrollregistrering ble i år 2000 foretatt i kommunene Nord-Aurdal, Gjerstad, Fræna og Kautokeino; 2001 i Tromsø; 2002 i Sandnes, Eidskog, Skjåk og Saltdal; 2003 i Melhus, Snåsa, Flora og Vega.

Tidligere var det gjort spredte undersøkelser i presskommuner i Osloregionen – Nittedal, Lier og Ullensaker. Disse viste et gjennomsnittlig årlig tap på 1 % for hus eldre enn 1900. Satt på spissen vil dette si at om 80 år ville alle hus eldre enn 1900 være borte.

Rapporten er skrevet av Kulturminnekompaniet. Rapportformen bygger på Nittedalrapporten, men er omarbeidet i samarbeid med Riksantikvaren, ved Gro Wester i 2000, fra 2001 Anke Loska.

April 2007

Unni Broe og Solrun Skogstad

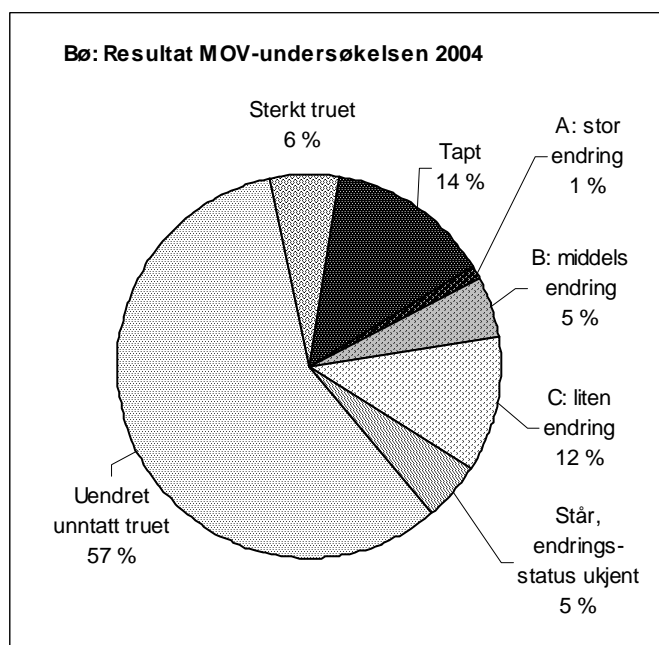
Innhold

0	SAMMENDRAG	7
0.1	Nøkkeltall Bø	7
0.2	Kvantitative forandringer	7
0.3	Kvalitative forandringer	7
0.4	Årsak til tap og endring	9
0.5	Bruk av SEFRAK/GAB som planverktøy	9
1	"GAMLE HUS DA OG NÅ" – PROSJEKTETS INNHOLD OG IDEER	10
1.1	Rapporten som ledd i miljøovervåking (MOV)	10
1.1.1	Om Riksantikvarens miljøovervåking (MOV)	10
1.1.2	Miljømål	11
1.2	De fire utvalgte kommunene til MOV-undersøkelsen år 2004	11
1.3	Generelt om SEFRAK – Nasjonalt bygningsregister	11
1.3.1	Historisk utvikling	11
1.3.2	Opplysningene i registeret	12
1.3.3	Registreringsmaterialet.....	12
1.4	Bakgrunns materialet for MOV-undersøkelsen	12
1.4.1	Nasjonalt bygningsregister	12
1.4.2	Undersøkte SEFRAK-data.....	14
1.4.3	Parametere for MOV-undersøkelsen.....	16
1.5	Samlet resultatoversikt MOV 2004	19
1.5.1	Kvantitative forandringer	19
1.5.2	Kvalitative forandringer	20
2	INNLEDNING	25
2.1	Kart over Bø	25
2.2	Historikk og beskrivelse	26
2.2.1	Geografi og topografi	26
2.2.2	Bosetting og hovedtrekk i befolkningsutviklingen	26
2.2.3	Næringsgrunnlag	26
2.2.4	Kommunikasjoner	26
2.3	Grunnlags materialet for MOV-undersøkelsen i Bø	30
2.3.1	Antall undersøkte hus	30
2.3.2	Registreringstidspunkt.....	30
2.3.3	Spesielle forhold ved SEFRAK-registreringen i Bø	30
2.3.4	Registreringskretser.....	30

2.3.5	"Geografiske områder" og "Tettbygd/spredtbygd"	31
2.4	Egenskaper ved undersøkte hus i Bø.....	32
2.4.1	Samfunnssektor	32
2.4.2	Sosial miljøsammenheng	32
2.4.3	Bygningstyper	33
3	RESULTAT	34
3.1	Tap	34
3.1.1	Tap – samlet oversikt	34
3.1.2	Tap – samfunnssektor.....	34
3.1.3	Tap – sosial miljøsammenheng.....	35
3.1.4	Tap – bygningstyper.....	36
3.1.5	Tap – alder	37
3.1.6	Tapsårsaker	37
3.2	Endringer av gjenstående bygninger	42
3.2.1	Endringer – samlet oversikt	42
3.2.2	Endring – samfunnssektor	43
3.2.3	Endring – sosial miljøsammenheng	43
3.2.4	Endring – bygningstyper	44
3.2.5	Endring – alder.....	45
3.3	Tilstand	53
3.3.1	Tilstand – samlet oversikt.....	53
3.3.2	Tilstand – samfunnssektor	53
3.3.3	Tilstand – sosial miljøsammenheng	53
3.3.4	Tilstand – bygningstyper	54
4	GEOGRAFISKE VARIASJONER	57
4.1	Tap og geografiske variasjoner	57
4.2	Endringer og geografiske variasjoner	58
4.3	Tilstand og geografiske variasjoner	58
5	REGISTRERINGSTIDSPUNKT OG VARIASJONER.....	59
5.1	Tap – variasjoner etter registreringsperiode	59
5.2	Endring – variasjoner etter registreringsperiode	59
6	KONSEKVENSER OG TENDENSER	60
6.1	Konsekvenser for kulturminner og kulturhistoriske sammenhenger som følge av kommunens generelle utvikling	60
6.1.1	Befolkningsutviklingen	60
6.1.2	Gårds- og utmarksmiljø, jordbrukets kulturlandskap – sammenhenger, strukturer	60
6.1.3	Eldre sentra, knutepunkter	65
6.2	Arealfragmentering, større inngrep	66
6.2.1	Vegprosjekter.....	Feil! Bokmerke er ikke definert.

7	SAKSBEHANDLING, PLANFORHOLD M.M.	68
7.1	Bruk av SEFRAK-materialet i kommunen	68
7.2	Planforhold	68
	KILDER	69
	VEDLEGG 1. BYGNINGSTYPER: TAPT, ENDRET, TRUET – TABELL	70
	VEDLEGG 2. REGISTRERINGSKRETSER: TAPT, ENDRET, TRUET – TABELL	71

0 Sammendrag

0.1 Nøkkeltall Bø

Over en periode på 20 år har 14 % av de undersøkte bygningene gått tapt.

0.2 Kvantitative forandringer

MOV-undersøkelsen i Bø omfatter 805 bygninger. 111 av disse har gått tapt. Det tilsvarer en prosentandel på 14 %.

48 bygninger er så sterkt truet på grunn av teknisk tilstand at de er rivingstruet. Det tilsvarer en prosentandel på 6 % av de undersøkte bygningene. Dette er et minimumstall.

Ni hus, (1 %) er så sterkt ombygget at de er vanskelige å kjenne igjen – endringstype A.

Samlet utgjør tallene for tap, stor endring (endringstype A) og sterkt truete en bolk på ca. 21 %, der kulturminneverdiene er borte for alltid eller er sterkt svekket.

Totalt er 142 hus endret siden registreringstidspunktet, inkludert endringstype A. Det tilsvarer en prosentandel på ca. 20 % av de undersøkte. Så godt som alle endringer gjelder mindre påbygg og utskifting av ytre bygningselementer, endringstype B og C.

I år 2003 sto 57 % av de undersøkte husene i tilnærmet samme form som ved registreringstidspunktet, og disse var ikke spesielt truet av dårlig teknisk tilstand. Andelen som var berørt av tap, endringer og dårlig teknisk tilstand var ca. 38 %.

SEFRAK-registreringen i Bø ble påbegynt i 1984 og avsluttet i 1988.

0.3 Kvalitative forandringer

Undersøkelsen viser at det har skjedd endringer som berører sammensetningen i kulturminnebestanden. Det vises særlig i forhold til sosial miljøsammenheng og hustyper.

97 % av den registrerte bebyggelsen i Bø har opprinnelig tilknytning til landbruket. Selv om kommunesentret Bø og det gamle handelsstedet Oterholt har eldre tradisjoner, er antallet hus før 1900 knyttet til andre næringer begrenset, og bebyggelsen her gir lite utslag på kulturminnebestanden samlet. I tillegg ligger det eldre gardsbebyggelse innenfor kretsen som omfatter tettstedet Bø.

Det er bare landbruksbebyggelsen som har tap, og det er her manglende bruk og forfall som truer flest hus. Endringene er noe mer fordelt, med noe høyere prosentandeler for den lille gruppen knyttet til andre sektorer, men det er landbruksbebyggelsen som har de største endringene, og de som betyr noe for kulturminnebildet.

Bygningsmiljøer som dokumenterer husmannsplassene har større tap enn andre miljøer, og her finner man også den største prosentandelen truede hus. Det er først og fremst situasjonen på de fraflytta plassene som gir dette utslaget. Virkningen for representativiteten i kulturminnebildet er desto større siden kulturminner som dokumenterer småkårsfolks historie i utgangspunktet er desimert og gruppen derfor er mer sårbar for inngrep.

Også endringsforekomsten er noe ulikt fordelt mellom de sosiale gruppene. Totalt er færrest hus endret i bondemiljøene, men til gjengjeld er den relative andelen mer omfattende endringer høyere her. Det er særlig bolighus, bryggerhus og driftsbygninger som er endret.

Det er driftsbygninger og uthus som i størst grad er merket av tap og forfall. Særlig gjelder det driftsbygningene i tunet, som topper tapsandelen både i antall og prosenter. Det gjelder enhetslåven og den eldre "fjøs, stall, låve". Med unntak for stabburet har de fleste mindre uthusene i eller nær tunet høye tapsandeler. Smiene peker seg her ut som spesielt sårbare, da det ble registrert få av dem, og tapsandelen er stor. Tapstallene bekreftes av tilstanden, driftsbygningene i tunet er mest truet, fulgt av mindre uthus i tunet og flere typer utmarkhus.

Utmarkshus ligger som gruppe samlet nær gjennomsnittet, men det er forskjell på hustypene. På setra er både seterstua og fjøs merket av høye tapstall, og særlig gjenstående fjøs er truet. Men en noe bedre situasjon for høyløene i seterområdene, og sommerfjøs og løer i heimemarka, gir gruppen samlet et resultat nærmere gjennomsnittet. Bestanden av registrerte utmarkshus i Bø er imidlertid relativt liten i utgangspunktet, i forhold til en sektor som må ha vært svært viktig før, så tapene her har betydning.

Våningshus og stabbur har tapsprosent og andel truede klart under gjennomsnittet. Men siden dette er de hustypene det er registrert flest av, er antallet tapte og i dårlig forfatning likevel relativt høyt. Våningshus er det bruk for selv om gårdsbruk blir nedlagt og fraflytta. Stabbur er et hus med høy prestisje i Bø. Noen av de som har gått tapt i undersøkelsen er flytta eller ligger lagret.

Våningshus er mest endret, fulgt av driftsbygninger av typen "enhetslåve" og sidebygningen i tunet. Det er også her vi finner det største innslaget av omfattende endringsgrader. Seterstuene og mindre uthus i tunet er minst endret.

Det er særlig våningshus som er utvidet, men også bryggerhus. Våningshuset kan være tilbygd enten i lengden, eller ved utbygg. Lengdeutvidelser innebærer ofte en forlengelse med én eller to vindusakser, og som regel i full etasjehøyde. Vinkelutbyggene varierer mer i form, men er som oftest på baksiden. Mange tilbygg er trukket litt tilbake fra husets hovedkropp, slik at det opprinnelige huset fortsatt trer klart fram. Veranda- og terrasseutbygg av ulike slag forekommer, men spiller ikke noen stor rolle i bildet av nyoppussede og endrete hus i Bø.

Arealendringene for de sammensatte driftsbygningene består gjerne i at et ledd, som oftest er fjøset borte, mens resten kan være pusset opp og i bruk. Det er også noen få eksempel på driftsbygninger, først og fremst av typen enhetslåve, som blir pusset opp og tilbygd for videre drift på aktive gårdsbruk.

Ved oppussing og påbygg, særlig av bolighus, er det vanlig at tilbygg og forandringer fra perioden 1940–70 forsvinner. Stilelementer fra funkisperioden er blitt færre. Det er også en trend at "moderne" vindustyper erstattes av toramsvinduer med ruteinndeling.

Dekoren er nå ofte hentet fra sveitserstilen, men det er også innslag av mer klassisistisk preg. Flere av disse endringene har karakter av "tilbakeføring" av ytre stilpreg og er dels inspirert av lokal byggeskikk. Vi har ikke gått nærmere inn på eventuelt antikvarisk belegg for slike tilbakeføringer for de enkelte hus.

De fleste bolighusa er kledd, men det er flere eksempler på tømmerhus som ikke er kledd, flere er tjærebredd. Noen av bolighusa har også en mørk tjærebredd kledning. Det er særlig bygningene i den sentrale delen langs Bøelva som er panelte. Panelarkitekturen i Bø holdes i hovedsak i hevd, men det finnes noen få eksempler på fjerning av kledning som ledd i oppussing av mindre tømmerhus til et mer "nasjonalromantisk" uttrykk.

Nytt taktekke er den mest vanlige endringen på alle typer hus. For mange hus i endringstype C er det den eneste endringen som er foretatt. Tradisjonelt, slik det framstår i registreringsmaterialet, har hus i Bø hatt både, torv, flis, skifer, telgstein og utvalsa blikktønner som taktekke. Det vanligste i dag er å bytte eldre taktekke med moderne typer, som oftest sementstein på innhus, plater på uthus. Det finnes også flere eksempler på gjenbruk av eldre teglstein, og noen få eksempler på nye torvtak. På museumsgården i Østerli er det nylagt flis.

De fleste hus som nå er borte sto i sammenheng med andre eldre hus. Mange av tapene får derfor konsekvenser for sammenhengen de gjenstående husene oppleves i. Mest merkbart er dette i de reduserte gårdstuna og setrene, der bare våningshuset eller seterstua er tilbake. Den tradisjonelle tunformen i Bø er åpne firkanttun, men også rekketun, særlig for småbruka oppover dalsidene.

0.4 Årsak til tap og endring

Forfall har ført til de fleste tapene. I alt 53 % har dette som direkte årsak – enten ved at huset har falt i ruin, eller så er forfall oppgitt som grunn ved riving for opprydding. Oppføring av ny bygning eller annen ny arealbruk er grunn til 20 % av tapene. Ufrivillig brann, ulykke står bak 3 %. Flytting er oppgitt som primærårsak for 1 % av tapene, men dette kan gjelde flere hus.

Dårlig teknisk tilstand er den viktigste direkte årsak til at hus i Bø går tapt. Mange av disse husene var i svært dårlig tilstand også ved førstegangsregistreringen, det gjelder tapene i småbruks- og plassbebyggelsen, men også andre typer gårdsbruk og ikke minst utmarksbebyggelsen. Strukturendringene i jordbruket mot effektivisering og nedleggelse av driftsenheter var kommet langt da SEFRAK-registreringen startet tidlig på 1980-tallet.

Det er vanskelig å konstatere i hvilken grad tettstedpress er riveårsak i Bø. Det har gått mange hus tapt i sentrale områder av kommunen. Selve kommunesenteret Bøbyen med områdene nærmest skiller seg ikke så negativt ut, men det høyeste tapstallet (totalt og i prosentandel) har bygda som omkranser sentrumskreisen. Dette er samtidig et av de mest aktive jordbruksområdene i kommunen, der gårdene ligger tett. Samme område har også høye tall for hus som er truet på grunn av manglende bruk og forfall. Også her er det fraflytta tun som følge av sammenslåtte gårdsbruk. Men hus uten funksjon er likevel det som karakteriserer utkantene mest. Og den store skogsbygda i nord har tapstall på samme nivå som området rundt Bøbyen.

At våningshus, bryggerhus er blant hustypene som er mest endret, viser at dette er hus som er i bruk. Det er her vi finner det største innslaget av omfattende endringsgrader.

Det er spesielt for skolebygda Bø at flere bryggerhus og drengestuer, samt våningshus på nedlagte driftsenheter, leies ut til studenter og slik holdes i hevd. Noen ganger i kombinasjon med gårdsturisme, som også kan knyttes til ny bruk og istandsetting av noen av gårdsanleggene i bygda

0.5 Bruk av SEFRAK/GAB som planverktøy.

Bø kommune har i undersøkelsesperioden ikke hatt originalmaterialet for SEFRAK-materialet

Rivesaker og til dels endringer som vedrører SEFRAK-registrerte bygninger har blitt sendt videre til fylkeskulturkontoret.

1 "Gamle hus da og nå" – prosjektets innhold og ideer

1.1 Rapporten som ledd i miljøovervåking (MOV)

1.1.1 Om Riksantikvarens miljøovervåking (MOV)

Miljøovervåking har i lang tid vært benyttet innen naturvern- og forurensingssektoren. Den er nå tatt opp av kulturminneforvaltningen.

Miljøforvaltningens definisjon av miljøovervåking er: Miljøovervåking er en systematisk innsamling av data ved hjelp av etterprøvbare metoder, om mulig basert på en hypotese om sammenhengen mellom årsak og virkning.

Miljøovervåking omfatter både påvirkning, effekter og miljøtilstand. Miljødatahåndtering av ulikt slag som kvalitetssikring og referanseproduksjon, samt vurdering og rapportering er også aktiviteter som hører inn under overvåking.

Målet er å dokumentere miljøtilstand- og utvikling i tid og rom, som følge av menneskeskapt påvirkning eller som følge av naturlige endringer.

Omfanget kan både være langsiktig eller tidsavgrenset, kontinuerlig eller diskontinuerlig (rullerende), og kan være landsdekkende, eller regionalt eller lokalt geografisk avgrenset.

Gjennom miljøovervåking vil Riksantikvaren: Følge med i kvantitative og kvalitative endringer i kulturminner og kulturmiljø og vurdere effekten av tiltak i forhold til bestandsutvikling, tilstand og representativitet.

Det har vært gjennomført to store registreringer av kulturminner i Norge: ØK-registreringen for automatisk fredete kulturminner og SEFRAK-registreringen for nyere tids kulturminner. Begge disse har vært tatt i bruk i de spredte punktvis undersøkelsene på miljøovervåking innen kulturminneforvaltningen som har vært gjennomført til nå.

I 1994 ble Nittedal kommune i Akershus MOV-undersøkt mht. til nyere tids kulturminner som første kommune i landet. Undersøkelsen som tok utgangspunkt i SEFRAK-registreringen i Nittedal viste at 21 % av bygningsmassen fra før 1900 var blitt revet i perioden 1974-1994. Den viste også at det ble revet flest hus i tettstedene i kommunen. Her var tapet på 25 %. Dette skyldtes bl.a. et stort byggepress på grunn av nærheten til Oslo, noe som førte til at flere eldre hus måtte vike for yngre bebyggelse.

Nittedal ble noe seinere supplert med tilsvarende undersøkelser i sentrale strøk rundt Oslo, i kommunene Ullensaker og Lier.

I 1997 begynte Riksantikvaren en kontroll av ØK-registreringen (fornminnekontroll), og dette året ble Tromsø, Trondheim og Skien kommuner kontrollregistrert.

I 2000 fikk Riksantikvaren for første gang øremerkete midler for miljøovervåking, og siden 2001 er miljøovervåking en fast bestanddel i Riksantikvarens virksomhet. Riksantikvaren har i sin strategi slått fast at "*RA skal forholde seg aktivt til den løpende samfunnsutviklingen gjennom offensiv kunnskapsutvikling, bred samfunnskontakt og god oversikt over sentrale endringsprosesser og deres konsekvenser.*"

SEFRAK kontrollregistreringen begynte i 2000, og det overvåkes i alt 18 kommuner. Hvert år kontrolleres utviklingen i fire kommuner, og hver kommune kontrolleres på nytt etter 5 år.

1.1.2 Miljøsmål

Punktvisse undersøkelser i andre kommuner understøtter resultatet fra Nittedal, og viser at 1 % av den eldre bygningsmassen forsvinner årlig. Satt på spissen vil en slik årlig avgang på 1 % innebærer at om 80 år vil praktisk talt alle bygninger bygd før 1900 være borte.

Med et bredere tallmateriale fra systematiske undersøkelser vil man kunne stille prognoser for hvor stor del av bestanden som vil forsvinne i løpet av en gitt tid. Disse dataene vil kunne danne grunnlag for politisk handling med sikte på vern.

Nasjonalt resultatmål

Kontrollregistreringen knytter seg til nasjonalt resultatmål 1: ”Det årlige tapet av verneverdige kulturminner og kulturmiljøer som følge av at de fjernes, ødelegges eller forfaller skal minimaliseres. Innen 2020 skal tapet ikke overstige 0,5 % årlig.”

1.2 De fire utvalgte kommunene til MOV-undersøkelsen år 2004

De aktuelle kommunene i år 2004 var Sarpsborg i Østfold, Holmestrand i Vestfold, Bø i Telemark i og Samnanger i Hordaland.

Kommune nr./navn	Innbyggertall	Befolkningsutviklingen i undersøkelsesperioden	Hovednæring	Antall SEFRAK-registrerte objekter
105 Sarpsborg	49 400	Vekst fra 1998	Industri, handel og service som regionsenter, skogbruk, jordbruk	1854
702 Holmestrand	9 500	Jevn vekst	Industri, handel og service som regionsenter, pendling, noe jordbruk	534
821 Bø	5 200	Jevn vekst	Jordbruk, skogbruk, undervisningsinstitusjoner, turisme.	1053
1242 Samnanger	2 300	Vekst fram til 1992, deretter en svak tilbakegang	Pendling, industri, noe jordbruk.	921

NIKU har på oppdrag fra Riksantikvaren i år 2004 foretatt en kontroll av ØK-registreringen i Sarpsborg kommune.

1.3 Generelt om SEFRAK – Nasjonalt bygningsregister

1.3.1 Historisk utvikling

Norsk Kulturråd tok initiativ til en landsomfattende registrering av faste kulturminner i Norge i 1970. Feltarbeidet kom i gang i form av prøveprosjekter i 1973. Registreringen ble først ledet av et eget sekretariat, "Sekretariatet For Registreringen Av faste Kulturminner i Norge", forkortet til SEFRAK. I 1977 ble sekretariatet oppløst, men navnet SEFRAK ble beholdt. SEFRAK ble da lagt under Miljøverndepartementets planavdeling. I 1989 ble ansvar for feltarbeid, registerdrift og videreutvikling av registeret overført til Riksantikvaren.

SEFRAK-registreringen ble avsluttet i 1995. Da var det registrert over 515 000 objekter. Ved et samarbeid mellom Statens Kartverk og Riksantikvaren ble SEFRAK-data koblet sammen med bygningsdelen i *GAB-registeret* og kalt *Nasjonalt bygningsregister*.

Feltarbeidet har vært faglig ledet av fylkeskommunenes kulturavdelinger. Fylkeskommunene og de enkelte kommuner har samarbeidet om den praktiske gjennomføringen av registreringen.

1.3.2 Opplysningene i registeret

SEFRAK-registreringen er en registrering av faste kulturminner. Med faste kulturminner menes jordfaste, ikke-bevegelige spor i landskapet etter menneskelig virksomhet.

Den opprinnelige hensikten var at registeret skulle omfatte alle typer kulturminner. Men av hensyn til fremdrift og ferdigstilling ble det bestemt fra departementet at registeret i første omgang skulle avgrensnes til å omfatte bygninger. Enkelte steder er imidlertid andre faste kulturminner som vegger, steingjerder, brønner og lignende tatt med.

Registeret omfatter derfor i hovedregel bare bygninger som er oppført i perioden 1537–1900. Unntak er gjort for enkelte miljøer som er vokst fram etter 1900, og for Finnmark og Nord-Troms hvor en stor del av bygningsmassen ble brent under krigen. Her er bygninger oppført i perioden 1900–1940 også tatt med. De fredete bygningene er allerede registrert i et fredningsregister. Kirkene og de statlige bygningene er registrert i tilsvarende registre. Det varierer om disse bygningene inngår i SEFRAK-registreringen.

SEFRAK-registerets styrke er bl.a. at alle bygninger innenfor det nevnte tidsrom er tatt med, uavhengig av alder, størrelse, teknisk tilstand, autentisitet, representativitet osv. Registeret er derfor egnet til å møte skiftende bevaringssyn og eventuelle nye prioriteringer som måtte komme innen kulturminnevernarbeidet. Ved bruk av registeret i MOV-undersøkelsen er det imidlertid viktig å huske at bygninger etter 1900 ikke er tatt med.

1.3.3 Registreringsmaterialet

Registreringen har vært drevet som feltarbeid. Opplysninger om bygningenes historie og tekniske tilstand, dvs funksjon, byggeår, eventuelle ombygginger, konstruksjon og materialer er fylt ut på skjema. Koder fra en detaljert kodeliste standardiserer informasjonen. Deretter har registrator kartfestet huset, fotografert, målt opp og tegnet grunnplan.

1.4 Bakgrunns materialet for MOV-undersøkelsen

1.4.1 Nasjonalt bygningsregister

SEFRAK-registreringen inneholder tre ulike registreringsskjema – skjema for hus, andre minner og miljøer. Denne MOV-undersøkelsen er konsentrert om hus og tar utgangspunkt i Nasjonalt bygningsregister. Andre minner og miljøer ligger ikke inne i Nasjonalt bygningsregister. I de fire kommunene består hovedtyngden i SEFRAK-registreringen av bygninger. SEFRAK-registreringene i Samnanger og Bø inneholder flest ruiner. I Samnanger ble det også registrert "Andre minner".

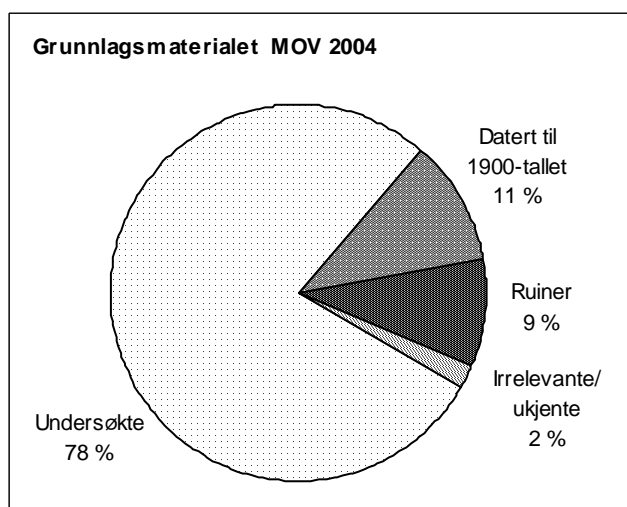
Variasjoner i registreringstidspunkt

Registreringen i de fire kommunene som var del av MOV-undersøkelsen i år 2004 forgikk fra 1979 til 1994. De fleste hus ble førstegangs-registrert mellom 1983–1992. Det ordinære feltarbeidet var avsluttet 1992. Registreringene fra 1993 og 1994 er få, og i hovedsak gjort i forbindelse med oppretting/avslutning av registreringen i kommunene.

Undersøkte bygninger 2004

I Nasjonalt bygningsregister er det til sammen 3405 registrerte objekter fra Bø, Holmestrand, Samnanger og Sarpsborg, Ikke alle disse er med i undersøkelsen, da flere faller utenom av forskjellige årsaker.

Kommune	Registrerte objekter 1979–94	Datert til 1900-tallet	Ruiner	Irrelevante/ukjente	Undersøkte bygninger 2004
105 Sarpsborg	1854	139	24	35	1656
702 Holmestrand	534	14	40	4	476
821 Bø	1053	78	151	19	805
1242 Samnanger	921	243	184	26	468
Samlet 2004	4362	474	399	84	3405

I alt 3405 bygninger er undersøkt og ligger til grunn for resultatanalysene i kommune-rapportene for MOV-undersøkelsen 2004.

Diagrammet til venstre viser hvor stor andel av de registrerte objektene som undersøkelsesgrunnlaget utgjør (78 %), og hvor store andeler de andre gruppene har.

Ruin

MOV-undersøkelsen gjelder endringsstatus for bygninger. Objekter som ble registrert som ruiner er derfor trukket ut av undersøkelsen. Det er registrert både ruiner og andre typer minner i de fire kommunene. Det varierer noe hvordan ruinene er lagt inn i SEFRAK-databasen. Noen kan være lagt inn som "andre minner".

Registreringen viser at det har vært ulik praksis mht. hva som definerer en ruin. Noen har strengt fulgt SEFRAK-instruksen, andre har definert huset som ruin først når det bare er grunnmurer tilbake. Det vil uansett være rom for skjønn her. I et par tilfeller er definisjonen endret fra ruin til stående hus under MOV-undersøkelsen.

Irrelevant

Noen hus ligger med to ulike registreringsnr. i registeret. Det ene er derfor trukket ut av undersøkelsen som irrelevant.

Noen "andre minner" er lagt inn i registeret som hus. De fleste av disse er brønner og sisterner.

Registeret inneholder også nye hus satt på gamle murer. Alder, funksjon og andre historiske opplysninger gjelder muren (som med andre ord er en ruin), mens bygningsbeskrivelsen gjelder det nye huset. En del hus som er flytta til nåværende sted godt ut på 1900-tallet, og mye ombygd ved gjenoppsetting, er også holdt utenom undersøkelsen.

Ukjent

Enkelte registreringer har mangler mht. kartfesting. Det kan være at henvisning til kartblad mangler på skjemaet, at registreringsnr. ikke finnes på det aktuelle kartbladet, eller at kartbladet er kommet bort. Dette har særlig fått konsekvenser for registreringer i utmark. De fleste av objektene med slike mangler i kartfestingen er kommet i gruppen "ukjent". Noen objekter i registeret er notert som "avvist ved registrering". Her mangler all informasjon utenom objektnr.

Det finnes også enkelte skjemaer som har så mangelfulle opplysninger at de er trukket ut av MOV-undersøkelsen. Det kan være mangler eller feil mht. fotografier, feil kartfesting og andre åpenbare feil mht. objektopplysninger. Det er usikkert hvilke hus som er registrert.

I tillegg er det hus som av ulike grunner ikke er befart, og der heller ikke kontakt med eiere/brukere har kunnet gi opplysninger.

1.4.2 Undersøkte SEFRAK-data

Utgangspunktet for MOV-undersøkelsen har vært å se om de SEFRAK-registrerte bygningene fremdeles står, og om de er endret siden førstegangs-registreringstidspunktet. I feltarbeidet har prosjektet benyttet kartutplott som er produsert hos Riksantikvaren og papirkopier av SEFRAK-skjemaene. De innsamlete dataene er lagt inn i en database som har utgangspunkt i et ekstrakt av SEFRAK-opplysningene i Nasjonalt bygningsregister.

For å undersøke eventuelle fysiske endringer i den registrerte bebyggelsen er det tatt utgangspunkt i SEFRAK-skjemaets fotografier, og beskrivelser av eksteriøret på førstegangs-registreringstidspunktet. Det er ikke gjort noen systematisk nyregistrering av enkeltelementer lik den opprinnelige registreringen. Observasjonene av endringene er basert på skjønn og har munnet ut i klassifisering av endringstyper (se neste kapittel).

I tillegg til å undersøke de rent kvantitative forandringer i kulturminnebestanden – hvor mange som er tapt og endret – har det vært et mål å se på mulige kvalitative forandringer. Hva slags følger tap og endringer har fått for det kulturhistoriske innholdet, og representativiteten i kulturminnebildet som helhet. Med utgangspunkt i strukturen i SEFRAK-registeret har man valgt ut noen aspekter som er undersøkt nærmere, det gjelder samfunnssektor, sosial miljøsammenheng, hustyper og alder. Andre aspekter som er undersøkt er geografiske variasjoner, og med bakgrunn i den lange registreringsperioden, om det er mulig å spore tendenser i tap-/endringsfrekvensen over tid.

Samfunnssektor

SEFRAK-registeret er bygd opp etter en grovsortering av objektene i forhold til hvilke samfunnssektorer objektet tilhører. Dette er knyttet til koden for opprinnelig funksjon og nåværende funksjon. Utgangspunktet for MOV-undersøkelsen er opprinnelig funksjon. SEFRAK's ulike samfunnssektorer er: 1. Landbruk, fiske og fangst, 2. Boligbebyggelse uten næringstilknytting, 3. Fritidsbosetning, 4. Industri, 5. Merkantil virksomhet, 6. Offentlig forvaltning, kirke og militærvesen, 7. Undervisning, forskning og andre kulturformål, 8. Samferdsel, 9. Offentlig tjenesteyting og sosiale formål. I forhold til undersøkelsen av hustyper gir samfunnssektor et mer overordnet bilde av den samfunnsmessige miljøsammenhengen kulturminnene har vært en del av. Undersøkelsen ønsker å se om kulturminner tilknyttet bestemte samfunnssektorer har vært mer utsatt for tap og endringer enn andre. I flere kommuner er det svært få objekter i sektorene utenom landbruk. For å lette oversikten er derfor enkelte av "de andre" sektorene slått sammen i de grafiske framstillingene.

Sosial miljøsammenheng

Objektene i SEFRAK-registeret er koplet mot sosial miljøsammenheng. De er grovsortert i tre grupper som er: 1. Embetsverk/institusjon (eks. prest, sorenskriver, kommune, forening), 2. Næringsdrivende (eks. godseier, bonde, fisker, kjøpmann – det varierer om kategorien behandles som én gruppe eller mer finmasket) og 3. Arbeider, husmann, tjenestemann. Undersøkelsen ønsker å se om kulturminner fra bestemte sosiale miljøer er mer utsatt for tap eller endringer enn andre.

Definisjon av hustyper

Den undersøkte bygningsmassen er inndelt i et fast sett med hustyper for alle de undersøkte kommunene. Hustypene er løsrevet fra SEFRAK-systemets funksjonsinndeling, som ville vært for omfattende. I valg av hustype er det gjort en skjønsmessig avveining av den funksjon huset er bygd for, og det preget det har i dag. Oftest vil hustypebetegnelsen samsvare med den man finner i objektrubrikken på SEFRAK-skjemaet. I inndeling av hustyper er det sett bort fra næringstilknytting og sosial miljøsammenheng, da dette undersøkes for seg. Kategorien "Bolighus/våningshus" vil derfor være vid og omfatte bolighus på husmannsplassen, prestegården, i arbeiderforstaden og i villabyen. (I tabellene i vedlegget er imidlertid boliger og uthus uten spesiell næringstilknytting skilt ut – f.o.m. 2001). Listen under viser at hustyper knyttet til jordbruket dominerer i materialet.

Hustypebetegnelsene som er brukt i MOV-undersøkelsen (og lagt inn i databasen) representerer en grovsortering. "Sidebygning" omfatter hus der bryggerhus, drengestue og kårstue inngår. "Andre mindre uthus i/nær tunet" omfatter hus som utedo, vedskjul, vognskjul, smie, kjone, badstue m.m. Med "Fjøs, stall, låve" er det tenkt på enkeltstående eller sammenstilte uthus i rekke, i motsetning til "Driftsbygning" som er enhetsbygningen/enhetslåven i jordbruket. For hus i utmarka er det skilt mellom slike som står i hjemmemark – "Utløe, sommerfjøs", og hus på setra – hvor ordet "seter" er lagt til i hustypebetegnelsen.

Tanken er at undergruppene forenkler oversikten, samtidig som inndelingen tar vare på typiske trekk ved eldre byggeskikk – med egne hus for et variert sett med arbeidsoppgaver, funksjoner og utnyttelsen av ulike ressurser i landskapet.

Betegnelsene som brukes er standardiserte, da de lokale betegnelsene varierer.

For at den grafiske framstillingen skal være lesbar, er hustypene (utenom "Bolighus/våningshus" og "Bygård") igjen inndelt i større grupper. Gruppene som grafene er bygd på vises med uthevet skrift i tabellen under. For oversikt over resultatene fra MOV-undersøkelsen fordelt på de enkelte hustypene, viser vi til tabeller i vedlegg til hver kommunerapport.

Bolighus/våningshus**Mindre uthus i/nær tunet**

Sidebygning

Stabbur/loft

Andre mindre uthus i/nær tunet

Driftsbygninger i tunet

Fjøs, stall, låve (enkelstående)

Driftsbygning (enhetsbygningen)

Hus i utmarks/seter

Utløe, sommerfjøs

Kvern, sag

Koie

Andre hus i utmark

Seterstue/seterbu/sel

Seterløe

Seterfjøs

Andre hus på setra

Naust, sjøhus, fyr m.m.

Naust

Sjøhus

Rorbu

Fyr m.m.

Bygård

Uthus knyttet til bolig/bygård

Andre hustyper

Næringsbygg (meieri, industri, kraftverk, teglverk, mølle, trandamperi, salteri, røykeri m.m.)

Kraftstasjon, transformatorstasjon

Forretning

Hotell, gjestgiveri, skysstasjon, kafé m.m.

Stasjonsbygning

Kirke, kapell

Skole/internat

Forsamlingshus

Sykehus, pleiehjem

Kommunehus

Bygdemagasin, telthus, tollbod

Hytte

Ukjent

Datering

Tidfestingen av hus i SEFRAK-materialet må leses med forbehold, dateringen er hentet fra registreringsskjema og er som hovedregel ikke kontrollert. Som for de andre variablene er det en stor grad av skjønn i dateringen. Likevel mener vi at dateringene er interessante i forhold til analysen. Med utgangspunkt i hvordan dateringer av hus forholder seg til Kulturminneloven, er dateringene sortert etter følgende grupper: Før 1650, 1650–1849, uspesifisert 1800-tall, 1850–1899, 1900-tall, ukjent.

Datering i forhold til flyttete hus er et eget problemområde. Det har vært ulike tradisjoner for hvordan flyttete hus dateres – med utgangspunkt i gjenreisingsåret eller antatt byggeår før flytting. MOV-undersøkelsen har lagt seg på den siste forståelsen av "alder", siden denne har vært mest utbredt. I den utstrekning opplysningene på skjema klargjør bakgrunn for dateringen er dateringsåret korrigert for dette for undersøkelsen. Dette er først og fremst aktuelt for eldre flyttete hus gjenoppsatt på 1900-tallet, siden 1900-talls hus i utgangspunktet er holdt utenom undersøkelsen. Andre opplagte feildateringer, skrive/punchefeil og lignende er korrigert der man har blitt oppmerksom på det.

Registreringskretser – geografiske forhold

Et siktemål med MOV-undersøkelsen er å se om beliggenhet i forhold til sentrum/periferi, tettbygd/spredtbygd områder påvirker kulturminnebestanden.

SEFRAK-registreringen ble organisert i felt etter de samme grunnkretser som SSB har brukt i folketellingene fra 1970, 1980 og 1990. Disse tar utgangspunkt i befolkningstetthet. Kretsinnndelingen for Samnanger er organisert etter grensene som gjaldt ved folketellingen i 1970. Sarpsborg, Holmestrand og Bø er organisert etter kretsinnndelingen som ble innført ved folketellingen i 1980. Kretsinnndelingen som SSB benyttet i 1980 inneholder flere kretser enn den fra 1970. I kretsinnndelingen fra 1970 er tettstedene skilt ut som egne kretser. Det er de ikke i 1980.

Kretsinnndelingen kan belyse tap og endringer knyttet til kulturminnenes geografiske beliggenhet, dvs. om visse strøk i en kommune er mer utsatt enn andre.

For oversikt over resultatene fra MOV-undersøkelsen fordelt på registreringskretser viser vi til tabeller i vedlegg til hver kommunerapport.

Sarpsborg besto av de fire kommunene Skjeberg, Tune, Varteig og Sarpsborg by under det meste av registreringsperioden. Storkommunen Sarpsborg oppsto i 1992.

Registreringsperioder

Det er store forskjeller kommunene i mellom mht. registreringstidspunkter:

- Sarpsborg har den lengste registreringsperioden fra 1983 til 1994, men tyngden i registreringen er fordelt på to perioder. Bykommunen Sarpsborg ble med få unntak registrert mellom 1983–87, omegnskommunene i hovedsak på 1990-tallet.
- Holmestrand har på noen få unntak en konsentrert registrering i 1991–92.
- I Samnanger foregikk registreringen fra 1979 til 1985, med tyngdepunktet 1979–82.
- Bø ble registrert mellom 1984–88.

Det store tidsspennet i registreringen (25 år for kommunene som ble undersøkt i år 2004) kompliserer tolkningen av resultatene. For å kompensere for dette er registreringsåret lagt inn i databasen sammen med resultatene. Materialet er i analysen delt inn i registreringsperioder på 5 år. Disse er:

1975–79	1980–84	1985–89	1990–94	1995–99
---------	---------	---------	---------	---------

De samme perioder brukes for de fleste kommunene med stort tidspenn i registreringen. Dette gir muligheter for å se nærmere på forskjeller mellom registreringsperioder og på forskjeller mellom kommunene. Der det gir mest mening med annen inndeling, er det denne som ligger til grunn for analysen.

1.4.3 Parametere for MOV-undersøkelsen

Følgende parametere skal undersøkes: 1) tap, 2) endring og 3) teknisk tilstand.

Tap

Tap er det absolutte tap av SEFRAK-registrerte objekter siden registreringstidspunktet. Det betyr at huset fysisk sett er borte.

Flytting som tap

Hus som er flyttet vil framkomme som tap, med unntak for flytting innen et snevert geografisk område – som for eksempel et gårdstun. Så langt undersøkelsen gir opplysninger om det, er det gjort rede for hvor mange som er flyttet.

Endring – tilbygg, påbygg, ombygging

Det er definert tre ulike grader av endring: A, B og C.

Endringstype A Stor endring. Sterk grad av ombygging. Utvidelse eller reduksjon av bygningens bruksareal. Tilbygg/påbygg som i størrelse dominerer den opprinnelige bygningen. Bygningens opprinnelig volumkarakter er endret.

Endringstype B Middels endring. Mindre omfattende ombygging. Utvidelse eller reduksjon av bygningens bruksareal. Mindre påbygg/tilbygg som underordner seg den eksisterende bygningen.

Endringstype C Liten endring. Endring av bygningens karakter gjennom generelt vedlikehold, for eksempel ved utskifting av ytre bygningselementer som ny panel, takbelegg og vinduer/listverk.

I utgangspunkt tar MOV-undersøkelsen ikke stilling til om endringene er gode eller dårlige.

Et mål med undersøkelsen er å skille ut antall bygninger som er så sterkt ombygde at det er lite eller ingenting igjen av bygningens opprinnelig karakter (endringstype A). Disse bygningene har i stor grad mistet sitt opprinnelige preg, og vil som regel i kulturminnesammenheng regnes som relativt verdiløse. De kan likevel ha bygningshistorisk kunnskapsverdi og eventuell annen kulturhistorisk interesse.

For endringstype B og C vil et eventuelt tap av kulturhistorisk verdi variere langt mer med hvordan endringene er utført. Endringstype B kan for eksempel romme hus som er tilbygd, men hvor den opprinnelige delen har beholdt både form og autenticitet i detaljer.

Enkelte endringer representerer nok for folk flest en tilbakeføring til eldre uttrykk. De vil likevel bli registrert som en endring i denne undersøkelsen, som oftest i gruppe C. En vanlig endring av denne typen er for eksempel at moderne takbelegg erstattes av torv. Hus som ved registreringen hadde funksipreg som følge av endringer midt på 1900-tallet, og som nå er "ført tilbake" til empire eller sveitserstil, er også klassifisert i gruppe C – om de ikke ellers er tilbygd eller påbygd. MOV-undersøkelsen tar ikke hensyn til om det er belegg for om endringer er historisk riktige eller ikke.

Utgangspunktet er huset ved førstegangs-registreringstidspunktet. Det blir likevel et stort element av skjønn i klassifiseringen av de endrete husene i de tre endringstypene. Karakterendring kan være like utslagsgivende som størrelsen på påbygg/tilbygg. En endring, som klart signaliserer funksjonsendring, kan representere et like stort inngrep i husets karakter som et tilbygg.

På et hus som alt er preget av mange endringer i nyere tid, for eksempel med mange ulike typer vinduer, panel m.m. vil nye utskiftninger i mindre grad merkes. Det er også stor forskjell på hva de enkelte hustypene vil tåle. En stor driftsbygning som alt er sammensatt av flere utbygg vil ha større "toleranse" for nye tilbygg, enn en klassisk tømmerlåve eller et lite stabbur.

Problemer med å registrere mindre endringer

Dette berører vurderingen av hvilke objekter som skal klassifiseres i endringsgrad C eller gå inn i restkategorien "uendret". I mange tilfelle kan det være vanskelig både å observere og klassifisere mindre endringer. Dette kan dels ha med kvaliteten på foto og bygningsbeskrivelsen på SEFRAK-skjemaet å gjøre. For å få mest mulig enhetlig behandling av materialet, er det valgt å ikke se på skifte mellom relativt moderne taktekke som bølgeblikk, eternitplater, asbestsplater, aluminiumsplater, papp m.m. som endring.

Det kan også være vanskelig å spore endringer av visse vindustyper. Det gjelder særlig moderne sprossevinduer som kan være vanskelig å se på fotografier uten nærbilder. Det kan være vanskelig å skille falske sprosser fra ekte, og vippevinduer i riktig format fra eldre. Det ligger derfor en stor grad av skjønn og vurdering av karakter i om dette er vurdert som endring.

Om panel, listverk, vinduer og takbelegg er helt fornyet, men av samme typer som ved registreringen, vil dette i de fleste tilfelle ikke bli registrert som endring. Undersøkelsen har derfor ikke som mål å registrere tap av autenticitet på detaljnivå.

Står – status ukjent

En del hus har det ikke vært mulig å klassifisere endringsgrad til. Dels skyldes det, som nevnt over, kvaliteten på SEFRAK-skjemaet, dels kan det være hus som var under oppussing/ombygging – enten ved den opprinnelige SEFRAK-registreringen, eller ved MOV-undersøkelsen. Disse går inn i undersøkelsen som "Står".

Riving av deler av hus

En spesiell type endring framkommer når deler av hus blir revet, og gjelder ofte der konstruksjoner som laft, bindingsverk, skjelerverk eller stav/grind er kombinert. En typisk endring her er at de deler av huset som er bygd i lettere konstruksjon er mer utsatt for forfall og derfor blir revet, mens den tømra delen står igjen. Ofte gjelder slike del-rivinger driftsbygninger, og da er særlig fjøset utsatt.

I slike tilfelle kan den resterende delen være uendret. I utgangspunkt er disse klassifisert som endringstype B. Der den revne delen har vært den dominerende eller husene i tillegg er endret på andre måter, er de klassifisert som endringstype A.

Takbelegg

Den mest vanlige endringen i alle de undersøkte kommunene er skifting av taktekke, og gjelder de fleste hus klassifisert under endringstype C. Utskifting til mer moderne materialer, metallplater, sementstein og papp er fortsatt det mest brukte ved endringer. Utskifting fra en type "moderne" platetekke til et annet, er ikke registrert som endring i MOV-undersøkelsen. Dette fordi denne endringen kan være vanskelig å bestemme.

Truet på grunn av dårlig teknisk tilstand/forfall

Bygningene er vurdert etter tilstand ved MOV-undersøkelsen, og det er ikke foretatt en systematisk sammenligning med tilstanden da de ble registrert første gang, men denne har vært en pekepinn. Det er et stort element av skjønn i vurderingen, som baserer seg på et første inntrykk og ikke tekniske undersøkelser. Det er bare de mest truete som er tatt med, og tilstanden er ikke kjent for alle gjenstående hus. Tallene over truete på grunn av forfall/teknisk tilstand må leses som minimumstall.

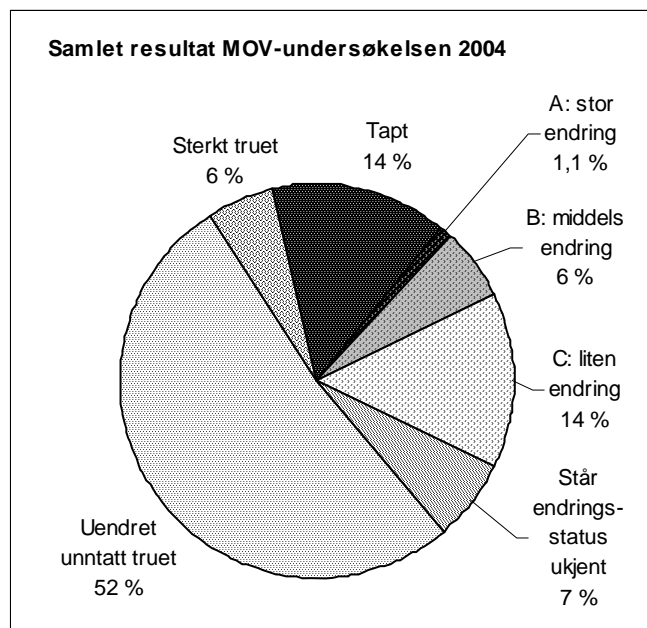
Konsekvenser og tendenser

Målet med dette punktet er å fange opp sammenhenger som ikke kommer fram ved den kvantitative analysen av SEFRAK-objektene, på bakgrunn av kommunens generelle utvikling. Utgangspunktet er utviklingen siden registreringen ble avsluttet. Det ses på konsekvenser av fraflytting/tettstedsvekst, strukturendringer i næringslivet og eventuelle større inngrep/arealfragmentering.

1.5 Samlet resultatoversikt MOV 2004

1.5.1 Kvantitative forandringer

MOV 2004	Tapt		Truet		A: stor endring		B: middels endring		C: liten endring		Står, endringsstatus ukjent		Uendret (unntatt truet)	
	antall	%	antall	%	antall	%	antall	%	antall	%	antall	%	antall	%
Sarpsborg	230	14 %	87	5 %	15	0,9 %	106	6 %	277	17 %	129	8 %	812	49 %
Holmestrand	45	9 %	20	4 %	5	1,1 %	29	6 %	65	14 %	27	6 %	285	60 %
Bø	111	14 %	48	6 %	9	1,1 %	40	5 %	93	12 %	40	5 %	464	58 %
Samnanger	103	22 %	36	8 %	7	1,5 %	28	6 %	52	11 %	32	7 %	210	45 %
2004 samlet	489	14 %	189	6 %	36	1,1 %	203	6 %	487	14 %	228	7 %	1771	52 %

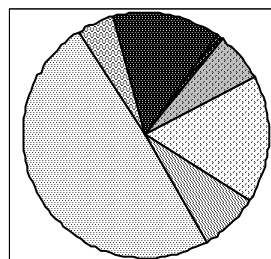

MOV-undersøkelsen 2004 omfatter 3405 bygninger for de fire kommunene samlet. Av disse har 489 gått tapt. Det tilsvarer en prosentandel på 14 %.

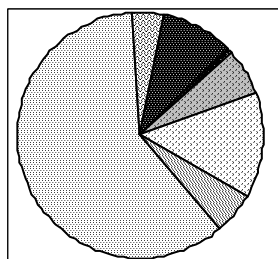
189 bygninger er så sterkt truet på grunn av svekket teknisk tilstand at de er rivingstruet. Det tilsvarer en prosentandel på 6 % av de undersøkte bygningene. Dette er et minimumstall.

Bare 36 hus, dvs. 1 %, er så sterkt ombygde at de er vanskelige å kjenne igjen – endringstype A.

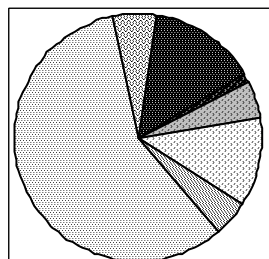
Tallene for tapt, sterkt truet og stor endring (endringstype A) utgjør til sammen en bolk på 21 %, der kulturminneverdiene er borte for alltid, eller er sterkt svekket.

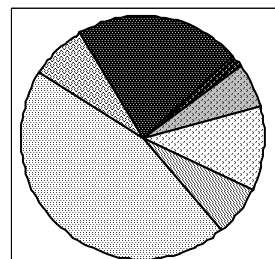
Sarpsborg

Holmestrand

Bø

Samnanger

Kakediagrammene for de fire kommunene viser klare forskjeller, men også noen fellestrekk.

Samnanger skiller seg ut med størst andel tapte – 22 %, Holmestrand ligger i den andre enden av skalaen med en tapsandel på 9 %. Også om man ser på det viktigste trusselbildet for bestanden totalt –

den samlede prosentandel tapt, truet og endringstype A (stor endring), kommer Samnanger dårligere ut enn de andre, særlig fordi andelen truete er høy her – 8 %. I alt utgjør tapt, truet og endringstype A i Samnanger en andel på 35 %, i Bø og Sarpsborg er tallene henholdsvis 21 % og 20 %, mens Holmestrand kommer lavest ut med 15 %.

Sarpsborg har en noe større andel endrete hus (A, B, C av undersøkte) enn de andre – 24 %. Dernest følger den andre bykommunen Holmestrand. Samnanger har minst andel endrete hus – 18 %. Det er ikke så store variasjoner på dette emnet, men det er trolig ikke tilfeldig at det er husene i de to bykommunene som har størst andel endrete hus. Segmentene som viser fordelingen av omfattende endringsgrader ligger nærmere hverandre, det er en liten overvekt av endringstype A i Samnanger.

Holmestrand og Bø har størst andel gjenstående uendrete hus, fraregnet de som er truet – Samnanger færrest, klart under halvparten av de undersøkte.

Registreringstidspunkt og resultatforskjeller

Forskjeller i registreringstidspunkt er viktig å ha i mente når man sammenligner resultatene for kommunene. Holmestrand og Samnanger ligger i hver sin ende av tidsaksen for registreringsaktiviteten. Holmestrand, som kommer best ut, har også den ferskeste registreringen, som foregikk i 1991–92, de to siste årene det var SEFRAK-registrering i vanlig forstand. Samnanger begynte sin registrering alt i 1979, også tyngden i registreringsaktiviteten ligger her langt tilbake i tid.

Med byen i hovedsak registrert først og omegnskommunene til sist, har Sarpsborg en lang registreringsperiode. Om vi ser på resultatet i de enkelte tidligere kommuneenhetene har Sarpsborg byområde en tapsandel som ligger nær Samnanger – 21 %. Skjeberg og Varteig, som ble registrert samtidig med Holmestrand, har tapsprosent på henholdsvis 8 % og 11 % – i samme størrelsessjikt som Holmestrand.

Går vi nærmere inn på tapene for de enkelte registreringsårene, fordeler de høyeste tapsprosentene seg, med noen få unntak, til den første delen av registreringsperioden. Det er rimelig å anta at tiden som er gått siden registreringen har påvirket resultatet. Men siden registreringen av et så massivt tettstedsområde som Sarpsborg by er sammenfallende med den første registreringen, kan vi likevel ikke se bort fra at tettstedspress kan være like viktig som tiden siden registrering.

1.5.2 Kvalitative forandringer

Bakgrunns materialet

De fire kommunene som ble undersøkt i 2004 er svært forskjellige når det gjelder kulturhistorisk bakgrunn, det gjenspeiler seg i kulturminnebestanden. Det er særlig de gamle bykommunene Holmestrand og Sarpsborg som skiller seg ut med et bredere spekter kulturminner i fordelingen på samfunnssektorer, sosiale miljøer og hustyper. Også Samnanger har et merkbart innslag av hus med annen bakgrunn enn den tradisjonelt jordbruksrelaterte, med utgangspunkt i industristedet Tysse. Tysse skiller seg ut ved at også flere eldre produksjonshus for industrien er bevart. I Holmestrand hører byens æra som industristed først og fremst 1900-tallet til. I forhold til betydningen industrihistorien har hatt i Sarpsborg, er den relative andelen minner med direkte tilknytning til eldre industrivirksomheter liten, og omtrent på samme nivå som i Holmestrand. Det viser at eldre fabrikkbygninger og verksteder i utgangspunktet er en utsatt type kulturminner i levende industrimiljøer. Industrihistorien viser seg likevel indirekte i materialet, i en stor andel hus knyttet til alminnelig bosetting uten spesiell næringsbakgrunn, og i sosial miljøssammenheng. Det gir en stor relativ andel ren boligbebyggelse i materialet for Holmestrand og Sarpsborg. Byene har også et synlig innslag av eldre hus for ulike servicefunksjoner, knyttet til handelsnæringen og mindre handverksvirksomheter.

Til tross for stort innslag eldre by- og tettstedsbebyggelse er hus som dokumenterer primærnæringenes historie i flertall også i bykommunene. I landbrukskommunen Bø er disse nærmest enerådende.

Det er som ventet at det er Samnanger og Bø som har størst innslag av eldre driftsbygninger i jordbruket, og fordeling på tradisjonelle hustyper fra det eldste sjiktet. Samnanger har størst innslag med hus knyttet til bruk av utmarka, og er den eneste med antall naust og sjøhus av noen betydning. Selv om Sarpsborg og Holmestrand har kystlinje og Holmestrand har bakgrunn som gammel sjøfartsby, gjør kulturminner med tilknytning til sjøen svært lite av seg i materialet her.

Samfunnssektor

Siden primærnæringene med landbrukssektoren dominerer grunnlagsmaterialet er det naturlig at det er her vi finner de fleste tapene i antall. Tapsprosenten ligger likt med, eller svært nær gjennomsnittet. Unntaket er Sarpsborg der tapene i landbrukssektoren ligger markert lavere.

I Sarpsborg har tapene gjort et stort innhogg i sektoren "Fast bosettingen uten spesiell næringstilknytting" – det vil i stor grad si i forstadsbosettingen. Forstadsbebyggelsen har vært utsatt i Holmestrand også, men her er det et større innslag av gamle husmannsplasser integrert i forstadsbebyggelsen, slik at sektoroversikten blir mindre tydelig.

Med noen viktige unntak er de mest sentrale byområdene bedre bevart både i Holmestrand og Sarpsborg. Begge kommuner har hatt bevaringsarbeid med fokus på bykjernene i undersøkelsesperioden.

Det er stort sett bare Holmestrand og Sarpsborg som har tap i andre sektorer. Det varierer noe hvordan de kommer ut i undersøkelsen, og lite antall gir dessuten usikre, dels misvisende resultater. Sarpsborg, som har flest næringer/sektorer representert, har synlig tap for hus knyttet til handel og offentlige virksomheter, men lavt for industri. Holmestrand har høy tapsprosent for hus av typen bakgårdsindustri og verksteder.

Embetsverk/institusjon har en svært liten andel av registreringsmaterialet. Det er flest registrert i Sarpsborg. At embetsgårder som prestegården og futegården og lignende stort sett er intakte, er som forventet. En gruppe blant de offentlige bygningene som er noe mer utsatte er skoler og forsamlingshus. Sarpsborg markerer seg med tap for begge typer, i Holmestrand har ett av to registrerte forsamlingshus blitt borte. De andre kommunene i 2004 har ikke tap i kategorien.

Sosial miljøsammenheng

Tallene for hvordan hus som representerer småkårsfolks historie kommer ut i undersøkelsen spriker for kommunene som ble undersøkt i 2004. For Sarpsborg og Bø ligger tapene godt over gjennomsnittet. Går vi nærmere inn på tallene for Holmestrand, viser det seg at de gamle husmannstuene også her har vært mer utsatt enn gjennomsnittet, men lavt tap i arbeiderbebyggelsen drar gruppen som helhet opp. Småkårsbebyggelsen i de samme kommunene har vært mye endret, og mange av endringene er omfattende. Samnanger skiller seg ut her, med lave tall for kategorien både på tap og endringer. Det er ikke uventet at husmannsplassene har hus som er truet på grunn av dårlig tilstand, men andelen varierer, høyest er den i Bø.

Det er bare i Samnanger og Sarpsborg at fisker framstår som en tydelig gruppe, og bare i Samnanger med tap. Her må bemerkes at "fiskerbonden" ikke trer fram som egen kategori i SEFRAK, de fleste vil være registrert som "bonde", dette er aktuelt for Samnanger. I Sarpsborg har kombinasjonsbruket vært vanlig, enten småbrukeren med sesongarbeid som en viktig del av næringsgrunnlaget, eller arbeideren med en jordfleck av varierende størrelse og et par husdyr.

Kategorien "Annen næringsdrivende" består i hovedsak av kjøpmenn og handverkere, og det varierer noe hvordan de kommer ut i tapsbildet. Størst er tapsandelen for disse i Sarpsborg.

Jordbrukets bygninger

Ut fra innfallsvinkelen bygningstyper er det jordbrukets driftsbygninger og tilknyttete uthus som har vært mest utsatt for tap og forfall. Det er variasjoner i hvilke hustyper som er mest rammet, variasjonene reflekterer forskjeller i ressursgrunnlag, historisk utvikling og lokal byggeskikk. Prosentandelen tapte og truede ligger godt over gjennomsnittet i alle kommuner, med ett noe

overraskende unntak for driftsbygningene i tunet i Samnanger, der den er nær gjennomsnittet (som riktignok ligger høyt). Samnanger har flest enhetslåver, men de er av tradisjonell eldre type, flere med brakeledning bl.a. Til gjengjeld er tapet i utmarksbebyggelsen særlig stor i Samnanger, det gjelder først og fremst hus i heimemarka, men også seterbebyggelsen. I Bø, den andre kommunen med utmarksbebyggelse å snakke om, er tapene for jordbruksbebyggelsen størst i tunet i bygda og på setra, men lavere for utmarkshus i heimemarka. Alle typer seterhus i de to kommunene har vært utsatt – seterstuer, fjøs, løer.

Holmestrand gir det mest moderne inntrykket når det gjelder jordbrukets bygninger, som i hovedsak består av enhetslåver av sveitserlåvetypen, og relativt få andre typer uthus. Men andelen tapte og truede er klart over gjennomsnittet her også.

Materialet fra Sarpsborg og Holmestrand reflekterer at strukturendringene i jordbruket som gjorde utmarks- og seterbebyggelsen overflødig, var kommet langt da SEFRAK-registreringen kom i gang. Sporene etter utmarkshus er fragmentariske, det dreier det seg om meget få objekter, og noen flere tufter. Men det er tap og forfall i de få som er registrert.

Alle kommunene er merket av tap og forfall over gjennomsnittet i bestanden av andre typer småhus i det tradisjonelle gårdstunet, som eldhus/bryggerhus, drengestuer, smier, skjul, m.m. Den eneste hustypen som skiller seg positivt ut her er stabburet. Dvs. det gjelder kommunene som har tradisjon for stabbur, først og fremst Bø og Sarpsborg, og i noe mindre utstrekning Holmestrand. Tapsandelen ligger godt under gjennomsnittet. I Samnanger er det registrert få stabbur – 4 i alt, og tapet er 50 %. Det ene av disse hadde mistet stabburfunksjonen lenge før det ble revet.

Sjøbrukets hus

Det er bare Samnanger som har noen bestand av naust og sjøhus av betydning. Tapet ligger godt over gjennomsnittet, nær 1/3 er borte, også andelen truede er høy. De tre husene i kategorien som hører hjemme i Sarpsborg og Holmestrand er intakte.

Bolighus/våningshus

Som hustype har bolighuset samlet lavere prosentandel tapte enn gjennomsnittet i alle kommunene, men det varierer hvor mye. Skiller vi mellom bolighus i byer/tettsteder og på landet er det forskjeller. Bolighusene i Holmestrand kommer minst heldig ut. Tapet for de som er knyttet til jordbruksnæringen ligger litt over gjennomsnittet. Det er forårsaket av tap på husmannsplasser i forstedene, men også nedlagte bruk og plasser i jordbruksdistriktene. I Sarpsborg er situasjonen motsatt, her er det bolighusene i jordbruket som har klart seg best, og de i tettstedene tilsvarende dårligere. I Samnanger er alle tap av bolighus knyttet til jordbruksbebyggelsen, men andelen er markert lavere enn gjennomsnittet.

I alle kommuner gjelder det at bolighuset er den hustypen i registreringsmaterialet som er mest i bruk, enten som fast bolig eller som feriested. Det er derfor mest endret, og har størst andel mer omfattende endringer. Andelen truede på grunn av dårlig teknisk tilstand er lavere enn gjennomsnittet.

Når det gjelder arealutvidelser av bolighus (endringstype B) er det vanskelig å spore klare mønstre eller forskjeller som er knyttet til lokal byggeskikk for de fire kommunene i 2004. Hus er bygd på både i bredde, lengde og høyde, utvidet i lengderetning og i vinkel. I Holmestrand er det en klar tendens til at det er de minste stuebygningene, opprinnelig knyttet til husmenn og arbeidere, som er mest endret og påbygd. Mange av disse har en lang endringshistorie, og det er en tendens til rive tidligere påbygg, og bygge opp et mer enhetlig hus nå, der påbyggene i større grad skjules. Flere får formen av tradisjonelle midtgangshus. Det er også eksempler på tilbygg bygg som lar det opprinnelige husets form tre klart, ofte tilnærmet intakt. Bø markerer seg som et område hvor denne tanken synes å har fått størst gjennomslagskraft.

Arker på tak både i by og mer landlige omgivelser er det flere eksempler på. Hus utvides ofte etter inspirasjon fra sveitserstilsverandaen, der midtbolken utvides og krones av en spiss ark. I by miljø er rene takarker det vanligste. I gaterelatert bebyggelse i by- og tettstedsområder utvides hus ved utbygg mot bakgården, det er særlig merkbart i Sarpsborg.

Tidligere utbygg for sanitæranlegg blir gjerne erstattet nå, og da er tilbyggene som regel større.

Verandautbygg har vært en vanlig form for tilbygg på bolighus i perioden. Det er imidlertid forskjell mellom kommunene, i Bø og Samnanger har nye verandaer mindre del av endringsbildet. Nye verandaer kommer i mange varianter, og det varierer hvordan de er klassifisert i undersøkelsen (som endringstype B eller C). Åpning av hagefasaden med dør til veranda og platting ligger bak mange av C-endringene.

Eksteriørendringer, skifte av stilpreg

De fleste endringer gjelder utskifting av ytre bygningselementer (endringstype C), og dreier seg om vedlikehold. Skifte av taktekke er den mest forekommende endringen. Som oftest skiftes det da til mer moderne typer enn det som lå på ved SEFRAK-registreringen, plater av metall eller sement, men det er også eksempler på nylagte tak med brukte teglpanner.

Det er en klar tendens til tilbakeføring til eldre stilpreg i materialet – i hovedsak til en utforming inspirert av sveitserstilen. Det er da oftest tidligere endringer fra funkisperioden og senere som nå byttes ut. Dette trekker er særlig markant i Bø og Holmestrand. I Holmestrand har tilbakeføring vært et mål i kommunens veiledere for oppussing av endrete hus fra midten av 1990-tallet.

En annen typisk fasadeendring er at hus som tidligere ble brukt til erverv (butikker, verksteder), bygges om til rene boliger. Om endringen ikke innebærer arealutvidelse, vil den kun vises som endringstype C (liten endring) i undersøkelsen, men kan innebære en ikke uvesentlig karakterendring. Dette er særlig framtreddende i bykommunene Holmestrand og Sarpsborg.

Tap av karakteristiske elementer i tradisjonell byggeskikk

Ved tap av eldre hustyper er det ikke til å unngå at karakteristiske trekk ved lokal byggeskikk berøres. Elementer som peker seg ut som særlig sårbare i 2004-kommunene er knyttet til byggeskikken i Samnanger. Vestlandets grindkonstruksjon er representert i naust, driftsbygninger og mindre uthus – de fleste med høye tap. Det betyr innhogg i en byggeskikk som ikke lenger fornyes. Et annet element er de tunge helletakene. Mange hus med helletak har gått tapt, og av de gjenstående er flere byttet ut ved oppussing. Brakeledningene, som først og fremst finnes på driftsbygningene, kommer noe bedre ut, men tilstanden truer flere av disse på sikt.

Årsak til forfall og tap

Den viktigste årsaken til forfall og tap er at hus ikke lenger er i bruk. Det er derfor mange hus tilknyttet det gamle jordbruket har gått tapt. Forfall som direkte årsak til tap kan knyttes til 45 % av tapene i 2004 (mellom 24–55 %). Dernest kommer riving på grunn av ny arealbruk, som ligger til grunn for 29 % av tapene (mellom 20–49 %). Holmestrand skiller seg ut med større andel tapte på grunn av nybygg og annen ny arealbruk enn på grunn av forfall – 49 %. Bak tallene ligger et sterkt arealpress, først og fremst knyttet til boligutbygging i forstedene og tettstedene i kommunen, men også bysnering i deler av sentrum og store utbyggingsprosjekter, bl.a. nye E18. Sarpsborg har noe av den samme situasjonen, med stor byggeaktivitet i forstedene og E6-utbygging, men kommunen har større arealer å ta av enn Holmestrand. Andelen tapt på grunn av ny arealbruk er lik for Sarpsborg og Samnanger – 29 %. Lavest er den i Bø.

De store veg- og feltutbyggingsprosjektene står bak minimum 18 % av tapene i Holmestrand. Andelen i Sarpsborg er lavere. Om man tar med ringvirkninger kan det hende at denne gruppen skulle vært større. Det er likevel klart at de fleste tapene følger et spredt mønster, og kommer som følge av private beslutninger. Det gjelder i byene, forstedene og jordbruksområdene. For alle kommunene gjelder det at byggeaktiviteter på aktive gårdsbruk står for en god andel av tapene i segmentet "ny arealbruk".

Flytting er ikke en merkbar årsak til at hus er borte i de undersøkte kommunene for 2004.

"Ufrivillig brann eller naturkatastrofe" har liten andel i tapene – fra 1–3 % i de tre kommunene der denne årsaken er registrert.

Eldre bymiljøer, tettsteder, industristeder

Alle kommunene som ble undersøkt i 2004 har eldre tettstedsmiljøer som inngår i MOV-undersøkelsen. Både i Holmestrand og Sarpsborg ligger de gamle bykjernene i det lavere sjiktet når det gjelder tap, i forhold til gjennomsnittstallene for kommunen som helhet. Det er områder i Holmestrand med merkbare forandringer, men føringene for disse ligger nok noe bak i tid. Nå ble Holmestrand registrert sist i SEFRAK-perioden, og Sarpsborg by relativt tidlig på 1980-tallet. Hadde Holmestrand blitt registrert samtidig med Sarpsborg, ville registreringen fått med seg store endringer i den gamle bybebyggelsen.

Situasjonen for den eldre bybebyggelsen vises også i at tapet av hustypen bygårder er lavere enn gjennomsnittet. Både Holmestrand og Sarpsborg kommuner har arbeidet med vern av sentrumsbebyggelsen i perioden, på formelt og uformelt plan.

Men bakgårdsbebyggelsen i de to byområdene har vært mer utsatt, det gjelder enkle uthus og mindre verksteder. Her ligger tapene over gjennomsnittet, mange er også truet. Forvaltningens vernarbeid har vært fokusert på gaterommet. Bakgårdsbebyggelse og uthus i byer er en utsatt kulturminnegruppe, da bestanden også ved førstegangsregistreringen var redusert. Selv om tapene dreier seg om få hus i antall har disse tapene betydning fordi de forteller om variasjon i virksomheter og hvordan bymiljøene fungerte.

Også Samnanger har tap i gruppen "byuthus", men ellers er situasjonen i hovedsak uendret for den registrerte eldre bebyggelsen i tettstedene i Samnanger og Bø, og i bygdesentrene i Sarpsborg og Holmestrand.

I Holmestrand er det gamle bryggemiljøet forvandlet til bolig- og urbant friområde, med strandpromenade, lysbåthavn og to store lagerbygg er ombygd til boliger og butikk, men det ligger i hovedsak noe forut for undersøkelsesperioden.

Samfunnsutviklingen

Kommunene er forskjellige når det gjelder geografi og samfunnsutvikling, men alle er merket av endringer i nærings- og bosettingsmønster i løpet av undersøkelsesperioden. Vekstkommunene Sarpsborg og Holmestrand er utfordret av et sterkt arealpress – som har fått følger for den eldre bebyggelsen. Særlig synlig er det i forstadsbebyggelsen og for overflødig uthus- og bakgårdsbebyggelse i sentrum.

De fleste bygningene vi undersøker har tilknytting til jordbruket, og strukturendringene i jordbruket i andre halvdel av 1900-tallet har hatt stor betydning for utviklingen i bestanden. I alle kommunene har antall driftsenheter i jordbruket gått ned. Det er først og fremst de små og middelsstore driftsenhetene som forsvinner, mens de større enhetene blir flere. Men med unntak for Holmestrand og Samnanger er jordbruksarealet opprettholdt eller økt. Antall sysselsatte i primærnæringene har gått tilbake, mens antall sysselsatte i service- og tjenesteytende næringer har vokst. Gårdstun har i vekslende grad gått over til å bli boligeiendommer, feriesteder eller de er lagt øde. Det har vært folkeforflytninger innen kommunene – fra utkantene mot sentrum eller nye tettsteder/byggefelt.

I Sarpsborg er alle hestegårdene med på å holde beitelandskapet åpent. Men i alle fire kommuner er gjengroing i utmark og ved småbruka synlig, mest tydelig er denne landskapsendringen i Samnanger.

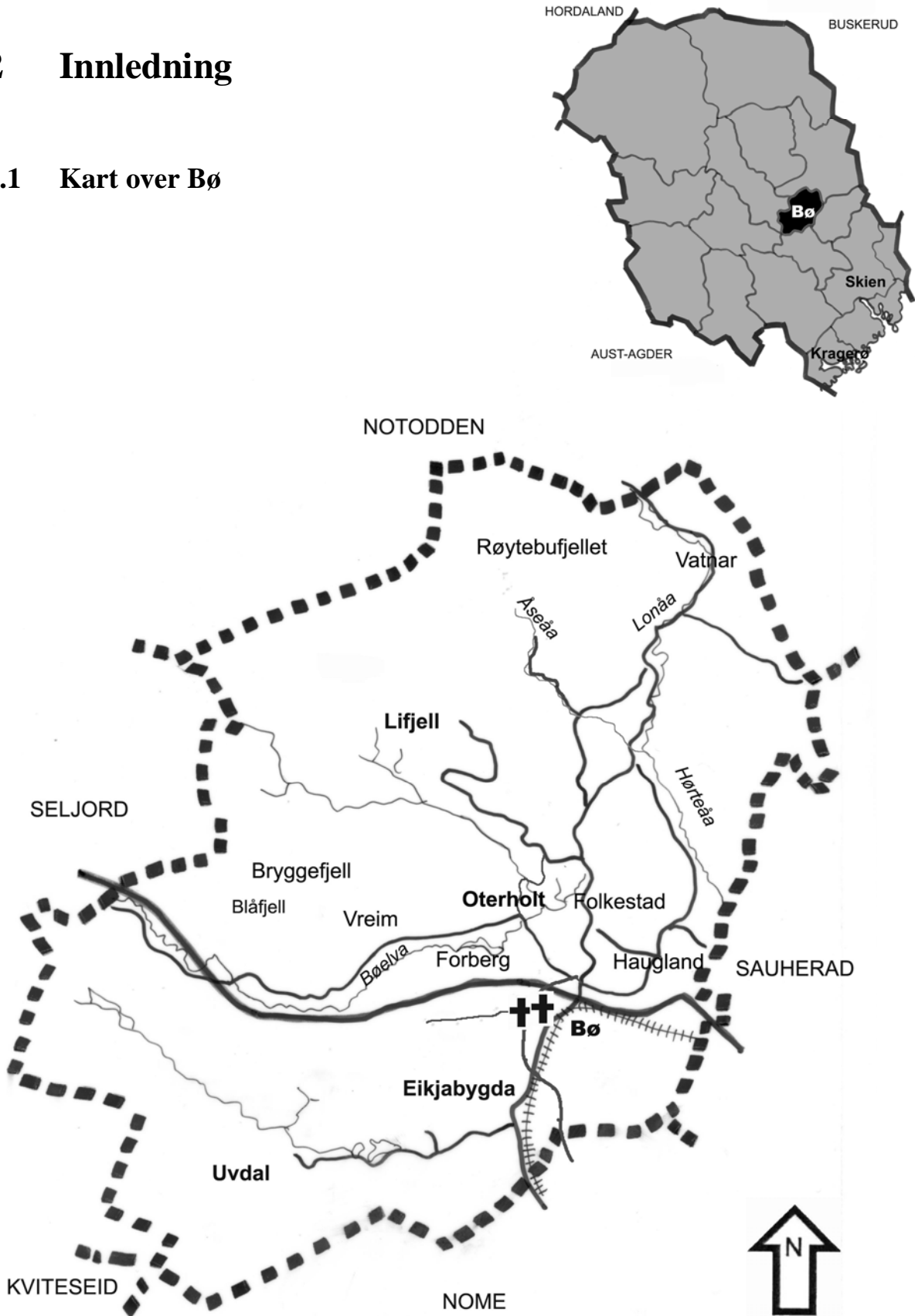
Bruk av SEFRAK/GAB som planverktøy

Samnanger har hatt tilgang til SEFRAKs originalmateriale i løpet av undersøkelsesperioden. Teknisk etat brukte, men ikke konsekvent SEFRAK på GAB i saksbehandling. Holmestrand har hatt kopier av SEFRAK-skjemaer og kart siden registreringen begynte, og fikk tidlig digital tilgang gjennom AREALIS-prosjekt i samarbeid med fylkeskommunen. Det har vært innarbeidet å bruke det ved byggesaks- og plansaksbehandling. Sarpsborg og Bø bruker SEFRAK-materialet i saksbehandling. Ved bygge- og reguleringsaker der SEFRAK-registrerte bygninger berøres blir fylkeskulturetaten kontaktet for uttalelse.

2 Innledning

2.1 Kart over Bø

2.2 Historikk og beskrivelse

2.2.1 Geografi og topografi

Bø ligger i midtre del av Telemark, og grenser til kommunene Seljord, Notodden, Sauherad og Nome. Den ligger omkring Bøelva mellom Seljordvannet og Norsjø.

Landskapet kjennetegnes av den vide hoveddalen med Bøelva og skogkledde dalsider og fjell. Mot øst danner Reshjemheia et geografisk skille til nabokommunen Notodden, og i nordøst ligger et mindre høgfjellsområde, Lifjell. I hoveddalen er det sand- og grusmasser som vises som store sletter eller moer i terrenget.

2.2.2 Bosetting og hovedtrekk i befolkningsutviklingen

Folketallet har økt jevnt gjennom hele 1900-tallet, fra om lag 2670 innbyggere i 1900 til 3820 i 1946. I perioden fra 1984 til 2004 har folketallet økt med 656 personer. I 2004 var folketettheten 19,4 per km², mens andel bosatt i tettbygde strøk (2002) var 54 %, noe som var lavere enn for fylket og landet.

Tettstedet og knutepunktet Bø har bakgrunn i Bø kirke, Bø kornmagasin og etter hvert bygdebanken. Det andre eldre tettstedet Oterholt vokste fram som et bygdesentrum på 1800-tallet, ved brua som krysser Bøelva. Her er den gamle landhandelen tatt i bruk av Bø museum.

2.2.3 Næringsgrunnlag

Jord- og skogbruk

De store landskapsflatene og et stabilt klima gir et godt grunnlag for kornproduksjon, husdyrhold og noe fruktdyrking. På grunn av det gode klimaet går skoggrensa på hele 1000 m' s høyde. I 2004 var 3,6 % sysselsatt i primærnæringen (SSB Bø).

Andre næringer

Kommunesenteret Bø har lange tradisjoner som et skolesenter, noe som går tilbake til Bø realskole fra 1923. I 1971 ble realskolen og landsgymnaset slått sammen til Telemark offentlige landsgymnas og Bø statsrealskole. Telemark distriktshøgskole ble etablert i 1971 i Bø. Etter hvert kom Telemarkforskning og Høgskolen i Telemark (1994) med avdeling i Bø. Disse institusjonene har fått store ringvirkninger for kommunen, både i form av andre virksomheter og de mange studentene.

I tillegg har turisttrafikken lange tradisjoner både sommer og vinter, og kommunen har flere hoteller, campingplasser og hytter. Familieparken Bø Sommerland åpnet i 1985. Lifjell vintersporsted med alpinbakker er et satsingsområde for næringen med store utbyggingsplaner. I de siste tiåra har Bø utviklet seg til et forretnings- og næringssentrum.

I 2004 var 31,4 % sysselsatt i offentlig forvaltning, og 68,6 % i privat sektor og offentlige foretak.

2.2.4 Kommunikasjoner

Bø er et trafikknutepunkt både når det gjelder jernbane og veg. Rv. 36 går gjennom kommunen, med forbindelse sørover til Grenland og E 18 og videre vestover til Seljord og E 134. Bø er stoppested for Sørlandsbanen og ekspress-sambandet mellom Vestlandet og Oslo. I 1920 var Sørlandsbanen ført fram til Bø, og Bø stasjonsbygning ble innviet.

0821-005-043,045. Til venstre, med valmet tak, hovedbygningen på prestegården. Nærmest til høyre, det første lokalet til Bø sparebank. I bakgrunnen deler av bygningskomplekset til Bø gymnas.

Bøhaugen med kirkene i Bø til venstre. Til høyre anlegget til Høgskolen i Telemark som sto ferdig i 1994.

Bøhaugen sett fra Bø prestegård. Steinkirken fra middelalderen til venstre, den nye kirken fra 1875 til høyre. I nedkant "forstadsbebyggelse" til Bøbyen som følger Rv. 36 i dalbunnen.

0821-005-048-050. Parti i Bøgata med sammenhengende eldre bebyggelse fra rundt 1900. Huset nærmest er en eldre stuebygning som da ble flyttet hit og satt opp som butikk, "Landmannsbutikken" til bøndene i midten og Bø Meieri fra 1902 deretter.

0821-005-055. Krysset i Bø sentrum, med spredt eldre bebyggelse. Bare huset til høyre er registrert.

0821-010-001. Det gamle bygdesenteret Oterholt, med bl.a. landhandelen fra 1898, der Bø Museum holder til.

0821-003-055. Midland. Leirjordsslettene i hoveddalføret er preget av et sammenhengende, bølgende jorbrukslandskap, oppdelt med bekkedaler og gårdstun på høydene. Bruket på bildet skal ha bakgrunn som husmannsplass, etter hvert bygd ut til fullt gårdsbruk. Bare ett av våningshusene, den gamle husmannstua, er registrert.

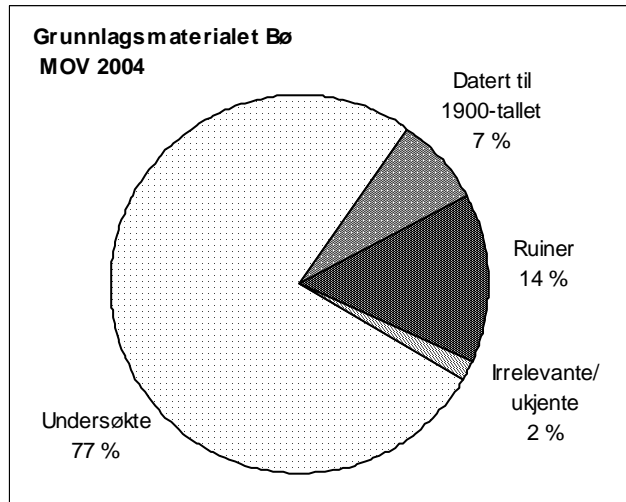

0821-004-043. Sommarligrav var husmannsplass under Uvdal og ligger i spredt bebygd skogsbygd i Uvdalsheia. Nye og gamle hus følger terrenget i en rekke.

2.3 Grunnlagsmaterialet for MOV-undersøkelsen i Bø

2.3.1 Antall undersøkte hus

Registrerte objekter 1984–88	Objekter datert til 1900- tallet	Ruin	Irrelevant/Ukjent	Undersøkte bygninger 2000
1053	78	151	19	805

Det totale antall registrerte objekter i perioden 1984–1988 er 1053. Av disse ligger 805 hus til grunn for MOV-undersøkelsen i Bø. Da er hus datert til 1900-tallet, objekter som ble registrert som ruiner etter hus, andre typer minner og andre registreringer som faller utenfor undersøkelsen av ulike årsaker, trukket fra.

2.3.2 Registreringstidspunkt

Registreringen foregikk over 4 år fra 1984 til 1988. Tyngden i registreringsomfanget ligger midt i perioden, mellom 1985–87.

2.3.3 Spesielle forhold ved SEFRAK-registreringen i Bø

En mindre andel av de registrerte husene er datert til 1900-tallet – 7 %. De er fordelt på de fleste kretsene. Med et antall på 1053 (undersøkte 805) registrerte objekter ligger Bø noe over landsgjennomsnittet pr. kommune som er ca. 800.

Registreringene har en jevn og god kvalitet. Kommunen virker rimelig godt dekket når det gjelder registreringer. Det er relativt få stående seterhus som er kommet med i materialet, noe som kan virke litt påfallende i en kommune med så store utmarksområder, men det er registrert en del ruiner etter slike.

2.3.4 Registreringskretser

Kretsinnstillingen i Bø er organisert etter de samme tellekretser som Statistisk sentralbyrå brukte i folketellingen i 1970. Det er 11 kretser i Bø. Det er registrert hus i ti. Krets 2 mangler registreringer, men er trolig registrert sammen med krets 11 og 10. Kretsene er brukt som utgangspunkt for å belyse eventuelle geografiske variasjoner i tap og endring i den SEFRAK-registrerte bebyggelsen.

2.3.5 "Geografiske områder" og "Tettbygd/spredtbygd"

I inndeling av geografiske områder har vi valgt å se kommune- og skolesenteret Bø i forhold til resten av kommunen.

Kun én krets er definert som tettbygd ved folketellingen i 1970 – krets 5 Myklebø som også omfatter kommunesenteret Bøbyen. MOV-undersøkelsen tar utgangspunkt i denne og kretsen som omgir denne, sett i forhold til resten av kommunen. Denne inndelingen dekker tettbygd/spredtbygd og sentrum/periferi aspektene.

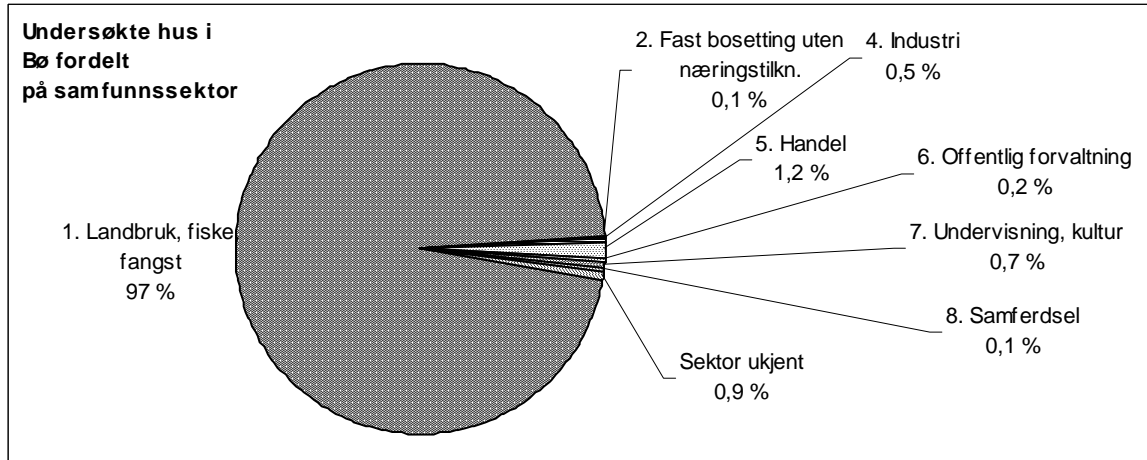
0821-003-053,054. Det åpne firkanttunet på Mørkholt, med panelte hus fra sveitserstilsperioden, er typisk for gårdene i den sentrale bygda. Det er bare hovedbygningen og stabburet fra før 1900 som er registrert.

0821-008-057–60. Orebakken ligger høyt i åsene nord i bygda og er omgitt av skog. Her er tjærebrede tømmerhus uten kledning et markant innslag. Driftsbygningene er ofte ei sammenstilt rekke med fjøs, låve og stall under separate tak og i ulike høyder.

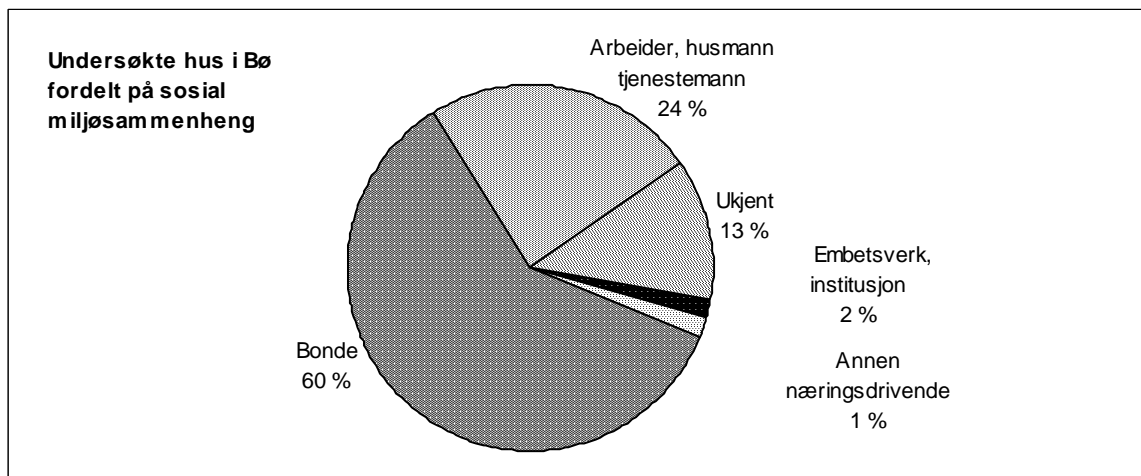
2.4 Egenskaper ved undersøkte hus i Bø

2.4.1 Samfunnssektor

I det undersøkte Bø-materialet er det registrert hus knyttet til 8 av SEFRAKs 9 samfunnssektorer. Sektordiagrammet viser hvilke samfunnssektorer bygningene var knyttet til da de ble bygd. Fordelingen viser at primærnæringen dominerer med hele 774 av de 805 undersøkte bygningene. Det er et langt sprang til neste gruppe som er "5. Handel", der segmentet består av 10 hus. De andre sektorene er kun representert med svært få hus hver.

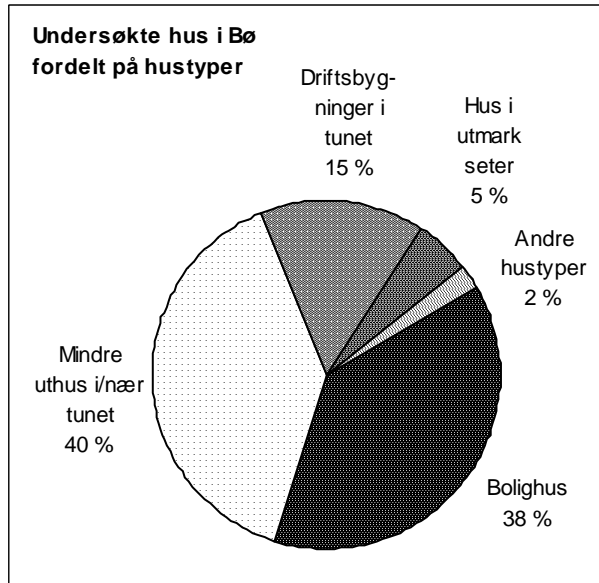
2.4.2 Sosial miljøsammenheng

Sektordiagrammet viser hvilke sosiale miljøer som har satt sterkest spor etter seg i den registrerte bygningsmassen. Gruppen "Bonde" har den største andelen, med 483 hus, dernest kommer "Arbeider, husmann tjenestemann" med 195 hus. Husmenn (194 hus) utgjør mesteparten av dette segmentet. Gruppen "Ukjent" utgjør en overraskende stor del. Disse registreringene er særlig konsentrert til en krets.

2.4.3 Bygningstyper

De registrerte bygningene fordeler seg på 17 bygningstyper. "Bolighus" og "Mindre uthus i/nær tunet" er de to største gruppene, og nær jevnstore – med henholdsvis 306 og 316 hus.

Det er et relativt langt sprang til tredje største segment som er "Driftsbygninger i tunet" med 122 hus. Utmarkshus utgjør kun en liten del av materialet, og $\frac{3}{4}$ av dette segmentet er seterhus.

Langt over halvparten av husene i gruppen "Mindre uthus i/ved tunet" er stabbur. Dernest kommer sidebygninger i form av eldhus og kårhus. En mindre del av segmentet består av diverse småhus bygd for spesielle funksjoner i det gamle jordbruket, som smier, badstuer, og skjul.

I segmentet "Driftsbygninger i tunet" er enhetslåven" den mer moderne driftsbygningen med mange funksjoner samlet under ett tak i mindretall, det er registrert dobbelt så mange driftsbygninger av kategorien "fjøs, tall og låve", dvs. hus for dyr og fôr som står for seg selv, eller er satt sammen, men på en slik måte at hver hustype trer tydelig fram. Flere av disse er små bygninger på husmannsplasser og småbruk – i stor kontrast til de store sveitserlåvene.

Det er knyttet ulik praksis til hvordan driftsbygningene, som ofte er bygd ut i flere etapper, er registrert. Noen har registrert hvert hus for seg, noen den sammenbygde lengda som et hus.

Våningshusene i Bø utgjør ei variert gruppe fra små husmannstuer til store hovedbygninger på to etasjer.

Det er mange stabbur i Bø-materialet. De fleste er på to etasjer med utkragende 2. etasje. Sidebygningene utgjør også ei stor gruppe, som spenner fra små eldhus til større hus, som kombinerer flere funksjoner. Flere kan være gamle hovedbygninger.

Det er registrert noen smier, de fleste er små, tradisjonelle tømmerhus med stor skorstein. De ligger et stykke unna tunet.

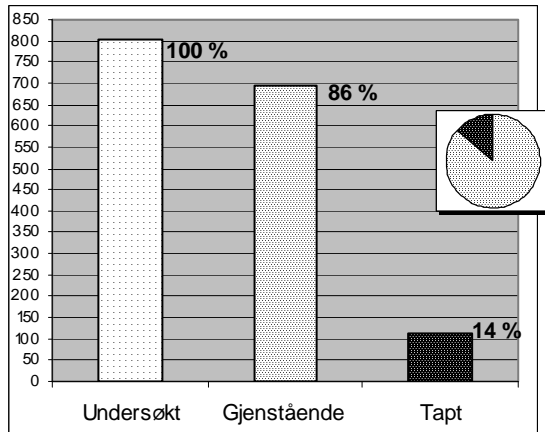

0821-003-062. Mølla ved Sagfossen er et av få registrerte industribygg i materialet. Den ligger midt i hoveddalføret der Bøelva er på sitt bredeste. Etter saga, som har gitt navn til eiendommen, er det bare ruiner.

3 Resultat

3.1 Tap

3.1.1 Tap – samlet oversikt

Av 805 undersøkte bygninger i Bø er 111 tapt siden registreringstidspunktet. Det vil si at 14 % av den undersøkte bygningsmassen fra før 1900 er borte.

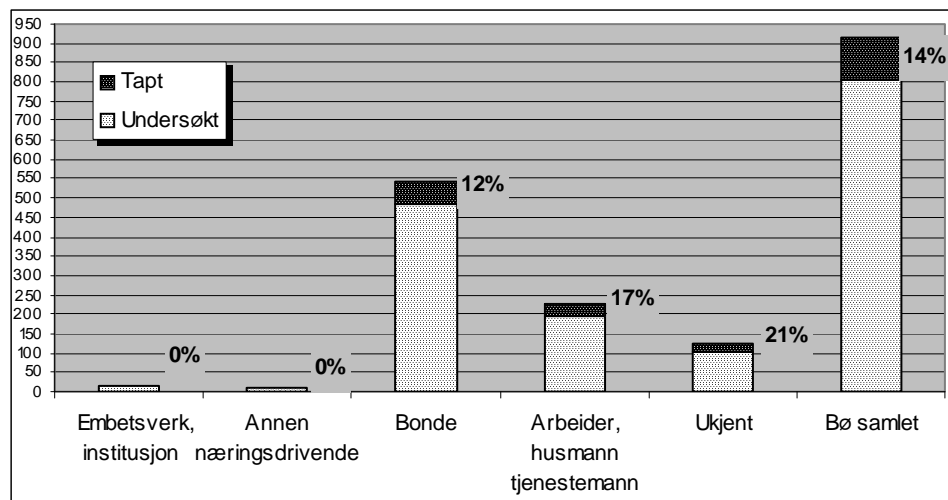
694 bygninger – 86 %, står fortsatt.

3.1.2 Tap – samfunnssektor

Det så godt som bare registrert tap i primærnæringen, det vil i Bø si i landbruksbebyggelsen, samt tre hus i "Sektor ukjent". Også objektene innen gruppen "sektor ukjent" hører mest sannsynligvis hjemme i primærnæringen.

Det ble registrert flere bygninger datert til etter 1900 i andre samfunnssektorer, men disse faller utenfor undersøkelsen.

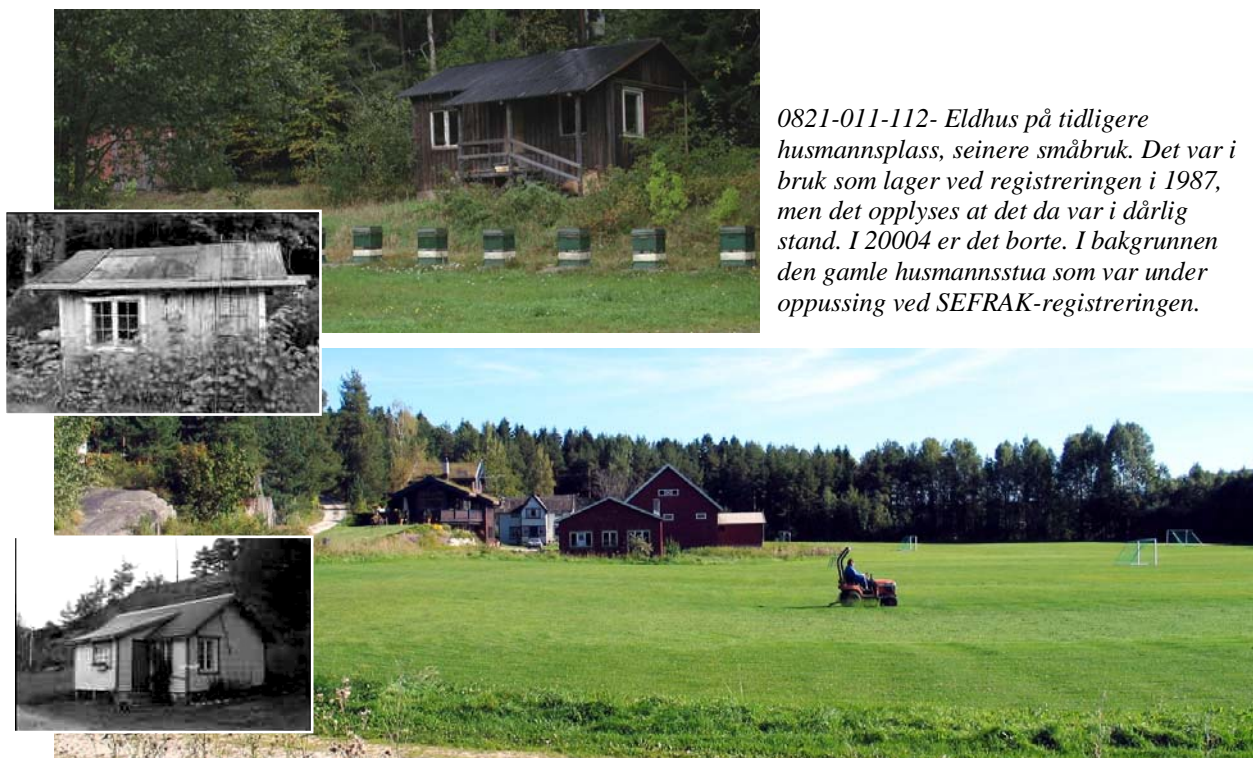
3.1.3 Tap – sosial miljøssammenheng

Tapet i kategorien "Arbeider, husmann, tjenestemann" er markert høyere enn for de andre kategoriene. Virkningen for representativiteten i kulturminnebildet er desto større siden kulturminner som dokumenterer småkårsfolks historie i utgangspunktet er desimert, og gjør gruppen sårbar for inngrep.

Den klart største tapsprosenten har kategorien "Ukjent" som utgjør en ganske stor andel av de undersøkte. Trolig kan også en god del av disse kategoriseres som småkårsbebyggelse, da bondegårder vanligvis er letter å plassere.

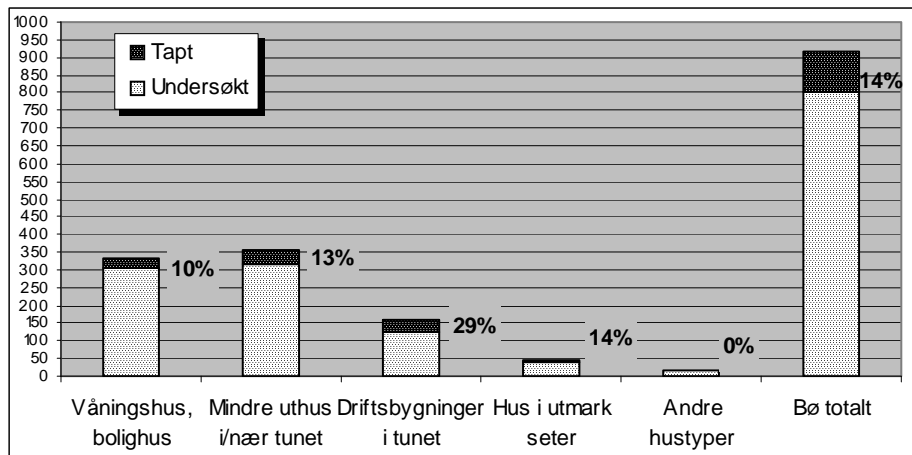
Tapene i kategorien "Arbeider, husmann, tjenestemann" gjelder husmannsplassene, og har gått ut over ulike hustyper. Stort sett er det fraflytta plasser det er snakk om, og manglende bruk og forfall er den utløsende årsaken til de fleste tapene. "Annen næringsdrivende" som domineres av hus knyttet til handel og "Embetsverk, institusjon", dvs. prestegårdens bygninger og skolehusene har ikke tap.

0821-011-112- Eldhus på tidligere husmannsplass, seinere småbruk. Det var i bruk som lager ved registreringen i 1987, men det opplyses at det da var i dårlig stand. I 2004 er det borte. I bakgrunnen den gamle husmannsstua som var under oppussing ved SEFRAK-registreringen.

0821-009-046. Den lille husmannsstua er erstattet med nytt bolighus i tunet. Den var ikke i bruk ved registreringen i 1986. Jordveien er blitt idrettsplass.

3.1.4 Tap – bygningstyper

Det stor forskjell i hvilke hustyper som er gått tapt. Det gir seg størst utslag for gruppen "Driftsbygninger tilknyttet tunet", hvor tapet er det dobbelte av gjennomsnittet for kommunen. Deretter følger hus som er knyttet til det ekstensive høstingsbruket – "Hus i utmark, seter", men dette utgjør tallmessig en langt mindre gruppe. Den største husgruppen "Mindre uthus i/nær tunet", har en tapsprosent like under utmarkshusa.

Resultatet viser noe overraskende at det er hus i tunet som er mest utsatt, men det er forskjeller innen de enkelte hustypene.

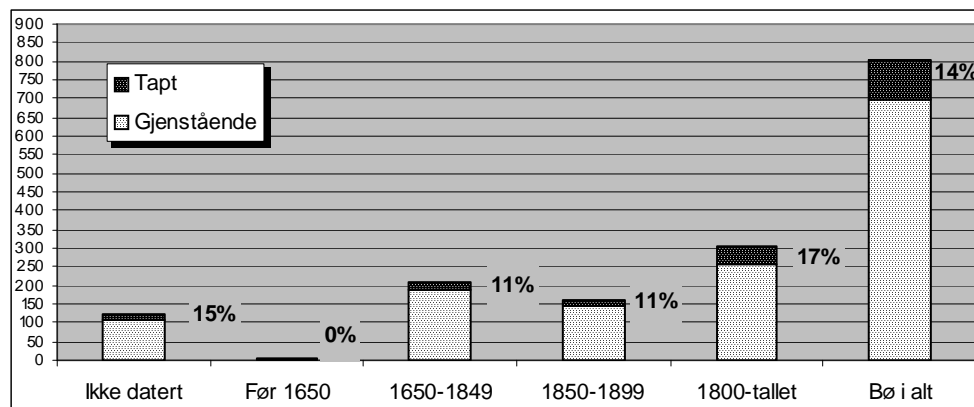
Av driftsbygningene i tunet er det særlig kategorien fjøs, stall, låve (hus som står for seg selv) som drar opp tapet, men også den mer moderne enhetslåven ligger godt over gjennomsnittet.

Det er særlig i gruppen "Mindre uthus i/nær tunet" det er store forskjeller mellom enkelthus. Stabburet har det laveste tapet i tunet i Bø – 8 %, også i antall er få tapt. Stabburets symbol- og nytteverdi beskytter hustypen. Noen av de som er "tapt" har dessuten flytting som tapsårsak. For de andre tradisjonelle småhusene i tunet og nær tunet, fra eldhus til smier og skjul, er tapsandelene høyere.

Også utmarkshusene har samlet et tap lik gjennomsnittet, men med forskjeller mellom hustypene. Her er det særlig seterstua og seterfjøset som tapene har gått ut over. Forventet når det gjelder seterfjøset, men noe uventet angående seterstua, som tradisjonelt er det siste huset i bruk, til koie eller fritidsformål. Seterløa har uventet ikke tap, men det er påfallende få registrert. Situasjonen for tradisjonelle utmarkshus i heimemarka er noe bedre enn på setra, dette er også noe uventet, siden det er hus som sjelden er i bruk i dag, men igjen er det få registrert.

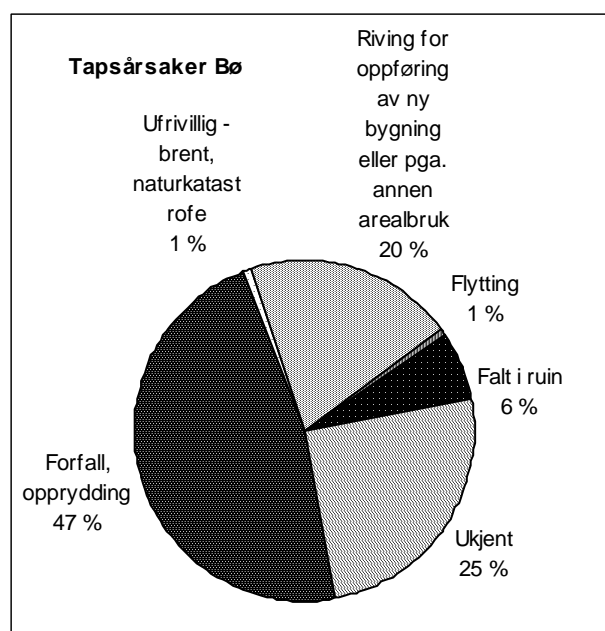
Det er som forventet at hus som dokumenterer ekstensive driftsformer i jordbruket også er merket av tap. Det er manglede bruk og forfall som er utløsende årsak til tapet, det gjelder mest alle hus i denne kategorien. Bestanden var betydelig redusert på førstegangs-registreringstidspunktet. Sett i lys av de mange registrerte ruinene av seterhus og andre utmarkshus, viser de gjenværende den siste rest som dokumenterer seterbruket i Bø, og tapene viser hvor sårbare denne kulturminnekategorien er.

3.1.5 Tap – alder

Det er vanskelig å si noe om datering og tap av bygninger. De største tapsprosentene er knyttet til bygninger fra 1800-tallet, og de mer uspesifiserte "Ikke datert". De eldste bygningene, dvs. til før 1650 har ikke tap.

3.1.6 Tapsårsaker

Dårlig teknisk tilstand er den viktigste direkte årsak til at hus går tapt.

Generelt forfall, uttrykt i rubrikkene "Forfall, opprydding" og "Falt i ruin" er oppgitt som den direkte årsaken til de fleste tapene i Bø. Samlet har 53 % av tapene denne bakgrunnen.

Derneft følger oppføring av nye bygninger eller annen arealbruk som grunn til at hus er revet.

Ny arealbruk i Bø innebærer i de fleste tilfelle fornyelse av bygningsmassen i gårdstun, nye våningshus og nye driftsbygninger.

Ufrivillig tap som følge av naturkatastrofer, brann og lignende, samt flytting har lavest andel som tapsårsak.

Men det er trolig flere hus som kan ha blitt flytta enn det vi har fått greie på – enten som

primær årsak til tapet, eller som følge av andre grunner til å rive.

Husbokk er et problem for eldre trehus i Bø, og ble ofte oppgitt å være bakenforliggende årsak til at hus var revet på grunn av forfall.

En forholdsvis stor gruppe på 25 % har ukjent tapsårsak, flere av disse var trolig hus det ikke var bruk for eller tilstanden ble vurdert som dårlig.

De fleste rivingene er et resultat av private beslutninger. Offentlige vedtak, større arealinngrep for utbygging av boligfelt, hyttefelt, annen næring eller veg, ser ikke ut til å ha ført til riving av de undersøkte bygningene – i hvert fall ikke i noen stor grad.

Oversikten over er grovmasket og årsakssammenhengene kan ofte være overlappende. Oppføring av nye hus på stedet eller ny arealbruk kan ha sammenheng med at huset som sto der var dårlig, eller det kan ha vær brukt som unnskyldning for å rive.

0821 006-020. Driftsbygningen på husmannsplassen Vestre Kåsin var en typisk sammenbygd rekke med fjøs, gammel låve og ny låve (fra 1930-tallet). Fjøsdelene ble revet på 1970-tallet. Ved registreringen i 1984 var det planer om å rive resten på grunn av dårlig tilstand, og i dag er alt borte.

0821-001-011. Den gamle driftsbygningen bestod av lafta tømmerbolker for fjøs og låve sammenbygd under ett tak. I det lille utbygget til høyre var stallet. Ny driftsbygning ble bygd inn til den gamle. I 2004 var den eldste delen revet, stedet hvor den sto vises tydelig i gavlen.

821-004-047. Husmannsplassen Vesledalen i Uvdalsheia ligger uveisomt til, og var for lengst fraflytta og ute av bruk ved registreringen i 1984. Stuebygningen og stabburet er registrert. Det var lagt nytt tak på stabburet, men tunområdet var i ferd med å gro til, og det opplyses at husene begynner å bli dårlige. I 2004 er begge borte.

0821-008-126–129. Fjøs, låve, stabbur og eldhus var ute av bruk ved registreringen i 1985, og de fleste i dårlig forfatning. De var alle tradisjonelle tømmerbygninger av eldre typer, men datert til 1800-tallet. I 2004 var alle borte.

0821-009-143. Seterbu som var i bruk som hytte ved registreringen i 1985. I 2004 var det borte, og et nytt stort hus var under bygging på stedet.

0821-006-112. Våningshus har den laveste tapsprosenten blant hustypene i Bø. Dette huset var så angrepet av husbukk, at det ble besluttet å rive det.

0821-007-007. Den store driftsbygningen besto av to fløyer i vinkel, og hadde trolig fått sin form ved påbygg i 1914. Huset var i vanlig bruk ved registreringen i 1985, men det var planer om å rive det for å erstatte med et mindre uthus. I 2004 er den nye driftsbygningen reist, dels på noen av de gamle murene.

0821-008-177-179. Småbruket hadde nedslitte uthus ved registreringen i 1985. En tradisjonell uthusrekke med låve og fjøs, samt stabbur var registrert. Uthusrekka er siden revet, og erstattet med nytt uthus på samme sted, mens stabburet er pusset opp og kledd.

0821-008-144, 145. Seterbu (over) og fjøs (til venstre) på Øverlandstulene ved registreringen i 1985. I 2004 var både fjøset og seterbua revet. Deler av husene skal være flytta ned til bygda i Bø. Begge hustyper har tap godt over gjennomsnittet.

0821-004-059. Kombinert smie og eldhus, trolig fra 1825. Overbygningen skal opprinnelig ha vært lafta, men ble siden erstattet av bindingsverk. Det var planer om å sette huset i stand ved registreringen i 1984, men treverket er i dag borte. Huset inngår som revet i undersøkelsen, men de høye gråsteinsmurene står.

0821-005-015. Det var planer om å restaurere eldhuset ved registreringen i 1988, men det viste seg for dårlig, og ble erstattet med et helt nytt hus etter mønster av det gamle.

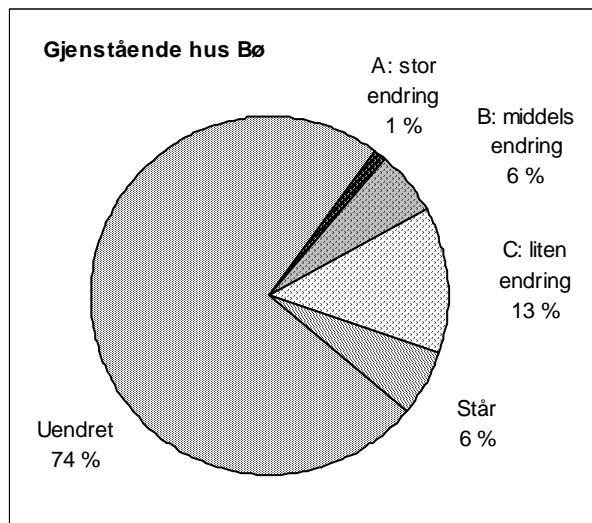
3.2 Endringer av gjenstående bygninger

Grunnlaget for undersøkelsen er de samme 694 gjenstående bygningene som det er gjort rede for i kapittel 3.1. I dette kapittelet gjøres det rede for hva som har skjedd med disse.

To forhold belyses:

- Endringer i form av tilbygg, påbygg, andre ombygginger
- Bygningenes tilstand/forfall

3.2.1 Endringer – samlet oversikt

142 SEFRAK-registrerte bygninger har blitt endret. Dette er et samletall for endringsgruppene A, B og C og utgjør ca. 20 % av de gjenstående bygningene.

Ca. 74 % av bebyggelsen fra før 1900 i Bø er i store trekk slik den var ved førstegangsregistreringstidspunktet.

Dette gjelder, som nevnt i kapittel 1 ikke bygningenes autenticitet i detaljer. Fornyning av materialer til samme type som ved registreringstidspunktet er ikke registrert som endring her.

For 6 % av bygningene kjenner vi ikke endringsstatus, flere av disse var under utbedring/ombygging på tidspunktet for

undersøkelsen eller SEFRAK-registreringen.

Endringsgrader

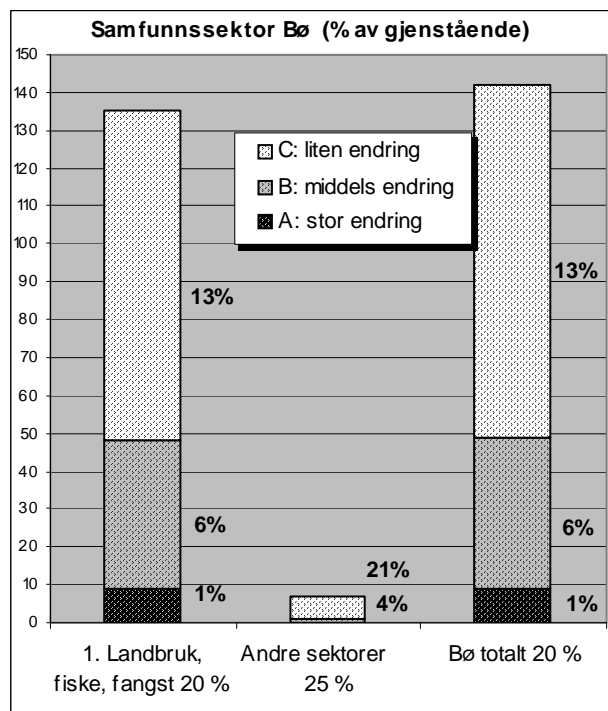
Sektordiagrammet gir en oversikt over fordelingen av ulike typer endringsgrader, og belyser hvor omfattende endringene i den gamle bebyggelsen i Bø har vært.

Det er svært få hus som er så radikalt endret at opprinnelig volumkarakter er helt forandret (endringstype A), flere har vært gjenstand for ulike grader tilbygg/påbygg (endringstype B). De fleste endringene dreier som utskifting av diverse ytre elementer (endringstype C), som oftest som ledd i vedlikehold.

0821-011-102. Hovedbygning som ble brannskadet ved en større brann i tunet. Huset settes nå i stand, med faglig og økonomisk støtte fra fylket. Stabburet som skimtes til høyre i bildet fra registreringen i 1987 brant ned, og et nytt lite tømmerhus settes opp på stedet. Hus under endring blir klassifisert som "Står, endringsstatus ukjent".

3.2.2 Endring – samfunnssektor

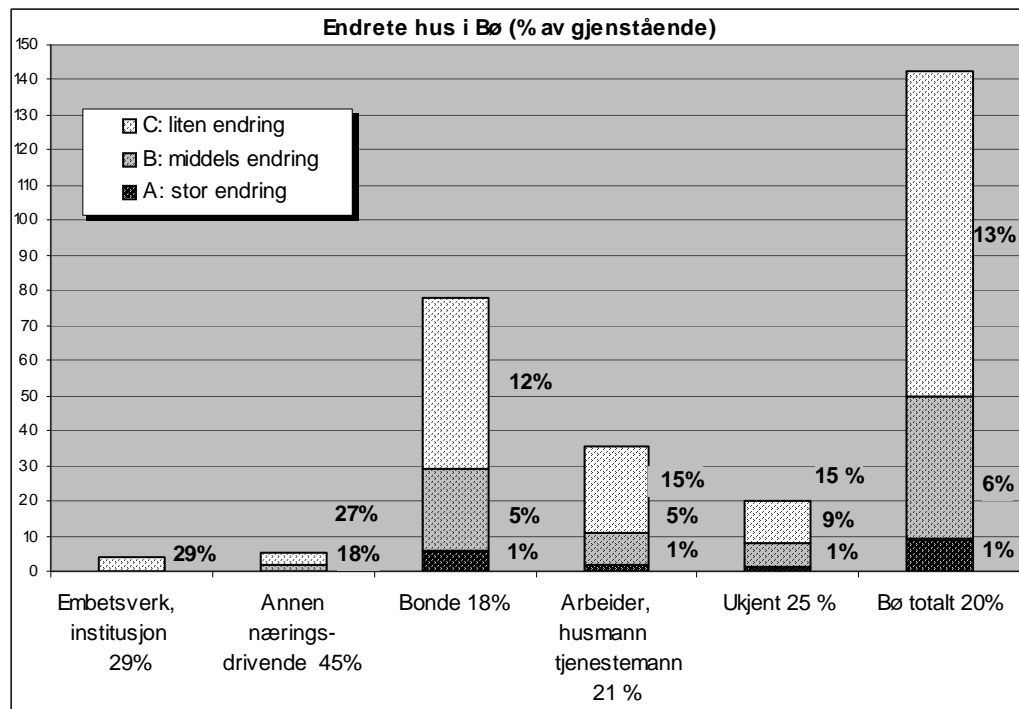

Det er forskjell mellom samfunnssektorene når det gjelder endring. "Andre sektorer" har samlet noe høyere endringsprosent enn landbruket.

Til gjengjeld har primærnæringsens hus noe mer omfattende endringer.

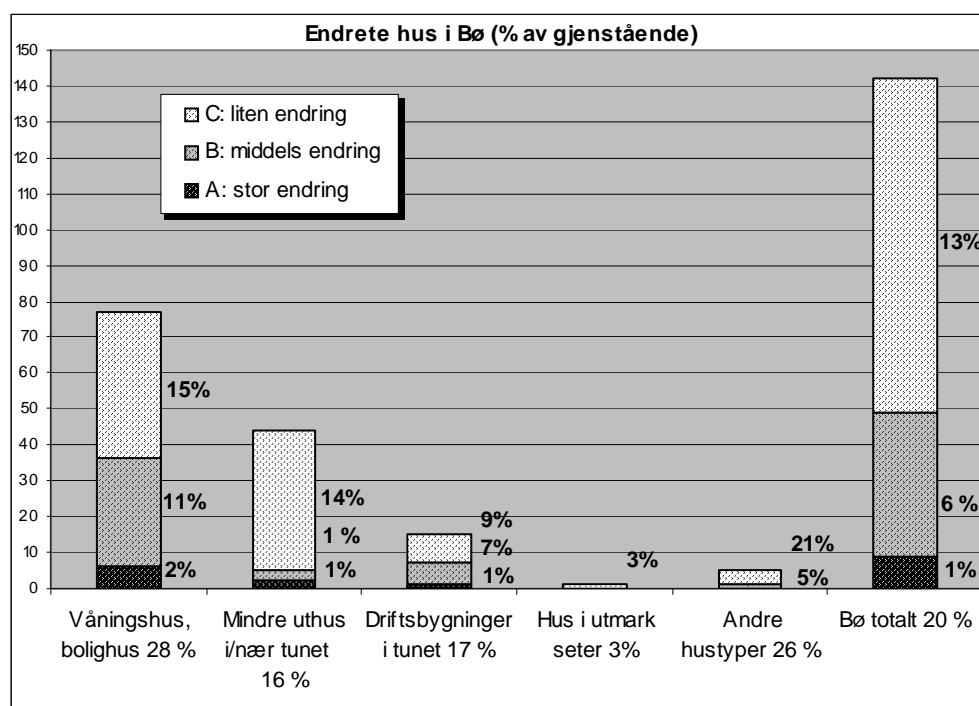
"Andre sektorer" hus er næringsbygg særlig i Bøbyen, noen landhandlerier og skolehus.

3.2.3 Endring – sosial miljøsammenheng

Undersøkelsen viser at endringsforekomsten er noe ulikt fordelt mellom de sosiale gruppene. "Annen næringsdrivende" og "Embetsverk, institusjon", som begge tallmessig utgjør små grupper, har de høyeste relative endringsandelene, deretter følger "Arbeider, husmann, tjenestemann". Den største gruppen "Bonde" har den laveste endringsprosenten samlet, men flest omfattende endringer

3.2.4 Endring – bygningstyper

Endringsforekomsten er ulikt fordelt mellom hustypene. "Bolighus, våningshus" er mest endret, og har størst innslag av de mer omfattende endringstypene. Langt bak kommer "Driftsbygninger i tunet", tett fulgt av "Mindre uthus i/nær tunet". Utmarkshus er minst endret.

Det er som ventet at bolighusene, den hustypen som er mest i bruk, også er mest endret. Det er bolighusene som gir den relativt store andelen av endringstype B. Det er ulike mønstre for arealutvidelser av bolighus i Bø. Det er omtrent likt fordelt om de er bygd på i lengden, eller i vinkel. Lengdeutvidelser innebærer ofte en forlengelse med én vindusakse, og som regel i full etasjehøyde. Resultatet blir ofte et større midtganghus, der utgangspunktet har vært mindre hus med to- og treromsplaner. En tilbyggs måte som følger tidligere skikk, men som gjør det opprinnelige huset vanskeligere å spore. Vinkelutbyggene varierer mye i form, men er som oftest på baksiden. Mange tilbygg er trukket litt tilbake fra husets hovedkropp, slik at det opprinnelige huset trer klarere fram. En måte å utvide på som i de senere år ofte blir anbefalt av antikvariske myndigheter. Det virker som om dette har hatt godt gjennomslag i Bø.

Tilbygg innebærer som regel nye sanitæranlegg, og ofte blir gamle, tidligere tilbygde sanitærutbygg eller gangutbygg da revet. De nye er som regel større.

Veranda- og terrasseutbygg av ulike slag forekommer, men spiller ikke noen stor rolle i bildet av nyoppussede og endrete hus i Bø. Det er kommet noen flere verandaliknende plattinger, bl.a. på setrene, men berører de ikke huset, blir de ikke registrert som endring her.

Selv om tallene for tapt og truet viser at sidebygningene i Bø er en utsatt hustype, er det også mange som settes i stand, og bygges om. I skolebygda Bø er det ikke uvanlig å leie ut bryggerhus og kårstuer til studenter. Det gjelder også andre typer hus, men naturlig nok først og fremst i den sentrale bygda. Slike hus kan også inngå i gårdsturisme.

Endringsandelene for driftsbygningene ligger nær gjennomsnittet, men den er høyere for enhetslåven enn for "stall, fjøs, låve". De fleste arealendringer (i praksis endringstype B) gjelder riving av deler av huset. Særlig er dette aktuelt for de sammensatte uthusene av typen "fjøs, stall, låve". Det er gjerne fjøset som da blir revet. Dette kan være ledd i opprydding, eller første trinn i ombygging for videre bruk. Noen få av enhetslåvene fra århundreskiftet har vært utgangspunkt for stor utbygging for

fullskala jordbruksdrift. Men de fleste eldre driftsbygninger som settes i stand brukes til ulike lagerformål.

Andelen endrete utmarkshus er på bare 3 %, og gjelder kun ei seterstue, pusset opp med nytt taktekke.

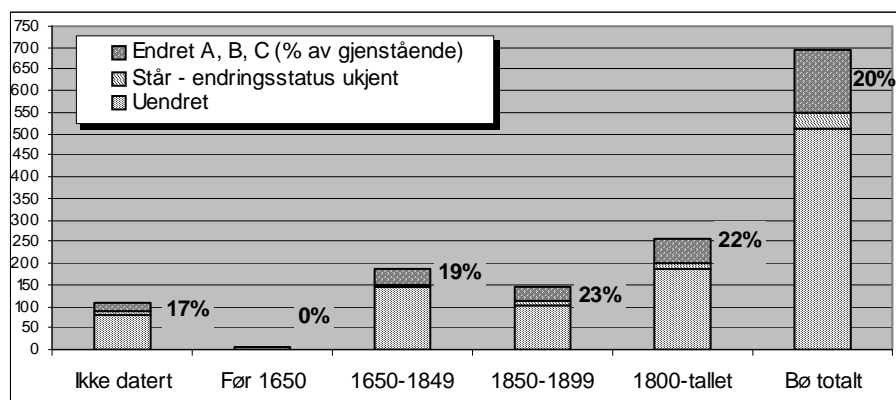
Ved oppussing og påbygg, særlig av bolighus, er det vanlig at tilbygg og forandringer fra perioden 1940–70 forsvinner. Stilelementer fra funkisperioden er i klar tilbakegang, f. eks blir bislag med pulttak eller små lufteverandaer til tak, nå erstattet med tilbygg i saltak. Det er også en klar trend at nyere vindustyper er blitt erstattet med toramsvinduer med ruteinndeling.

Mange av disse endringene har klar karakter av "tilbakeføring," og flere ser ut til å være inspirert av lokal byggeskikk i detaljer. Ny dekor er nå oftere hentet fra sveitserstilen. Vinduer med fint utskårne og fargesatte overstykker er karakteristiske detaljer for sveitserstilen i Bø, og mang har kopiert gamle vinduer eller laget nye over denne lista. Det finnes også innslag av dekor av mer klassisistisk preg, som trekantete overstykker. Utbygg i form av mindre sveitserbislag og sveitserverandaer er vanlige. Hus med "tilbakeført" karakter begynner å bli et merkbart innslag i landskapet.

Denne undersøkelsen har ikke gått nærmere inn på eventuelt antikvarisk belegg for slike tilbakeføringer for de enkelte hus. Det varierer hvor intakt det opprinnelige huset framstår etter slike endringer, både når det gjelder eksteriørdetaljer og form. Det finnes eksempel på mye påbygde hus, der en har vært "tro" mot det gamle husets eksteriørdetaljer, men helt har endret formen. Men de fleste arealutvidelser av bolighus (endringstype B) er gjort på en måte som gjør at det opprinnelige huset fortsatt er lett å lese. Det finnes mange fine eksempler på istandsatte og utbygde eldre hus i Bø.

De fleste bolighusa er kledd, men det er flere eksempler på tømmerhus som ikke er kledd, flere er tjærebredd. Noen av bolighusa har også en mørk tjærebredd kledning. Det er særlig bygningene i den sentrale delen langs Bøelva som er panelte. Panelarkitekturen i Bø holdes i hovedsak i hevd, men det finnes noen få eksempler på fjerning av kledning som ledd i oppussing av mindre tømmerhus til et mer "nasjonalromantisk" uttrykk.

3.2.5 Endring – alder

Undersøkelsen over forholdet mellom endring og antatt byggeår viser at det er en noe større andel endrete hus blant de som er bygd etter 1850.

0821-006-027. Eldhuset på Klokkerstuen hadde tekke av krum uglassert teglstein ved registreringen i 1984. Det er nå er skiftet ut med metallplater. Nytt taktekke er den mest vanlige endringen i endringsklasse C. Uthus får oftest platetak, våningshus sementstein.

0821-006-026. Stabburet er utvidet i bredden og ombygd til boligformål. Overbygningen er for det meste ny, da mye av det gamle viste seg å være råttent. Huset skal brukes til studentutleie kombinert med gårdsturisme – noe bruket er tildelt BU-midler for. Det er sjelden stabbur endrer funksjon og gjennomgår så store endringer som her. Endringene er klassifisert som endringstype A.

0821-011-064. Ved registreringen i 1987 hadde våningshuset en enkel treromsplan med sanitær-anlegg i et mindre utbygg fra 1960 på baksiden. Siden er huset utvidet både i lengde og bredde, og framstår i det ytre som et stort dobbeltbredda midtgangshus. Opprinnelig stilpreg er beholdt, men det gamle huset er ikke til å kjenne igjen. Tilbygget er større enn det opprinnelige huset, og endringen er klassifisert som endringstype A.

0821-006-80. Våningshuset, som trolig har opprinnelse i ei lita treromsstue fra 1830-tallet, var nylig utbygd med nytt bad ved registreringen i 1985. Før det var det utvidet på 1930-tallet. I 2004 er det påbygd nok en gang med en "tvilling", bundet sammen med den gamle stua ved en gang. Det er en relativt sjelden, men ikke helt uvanlig måte å utvide små hus på. Den opprinnelige delen er i hovedsak intakt. Endringen er klassifisert som endringstype B.

0821-011-052. Ved registreringen i 1987 var våningshuset, som trolig er fra 1700-tallet, preget av flere endringer fra 1974. Siden er det på nytt pusset opp og eksteriøret er "ført tilbake" til sveitserstilen. Bl.a. er den lille verandaen over bislaget bygd om til full to-etasjes sveitserveranda. Endringen er klassifisert som endringstype C.

0821-011-061. I 2004 var den opprinnelige delen av huset uendret i forhold til situasjonen ved SEFRAK-registreringen i 1987, med unntak for et stort tilbygg bakover. Dette er tilpasset stilpreget til hovedfløyen. Da arealet er utvidet er huset klassifisert som endringstype B.

0821-008-102. Våningshuset er eksempel på et midtpipehus med firedelt plan som er tilbygd én vindusakse, slik at det nå framstår som et tradisjonelt midtgangshus. Husets form ved registreringen i 1985 var igjen et resultat av tilbygg på 1880-tallet. Endringen er klassifisert som endringstype B.

0821-007-048. Våningshuset, som trolig er fra 1700-tallet, skal ha blitt påbygd til to etasjer like etter 1800. I 1920 kom en liten gang under halvtেকে på nordsida. Etter registreringen i 1985 er denne gangen og et annet lite tilbygg på baksida revet, og erstattet med et større for å få plass til våtrom og gang. Tilbygget er trukket litt tilbake, men har samme form som før. Endringen er klassifisert som endringstype B.

0821-009-031. Våningshuset skal være ombygd i 1870-åra og vølt i 1942, trolig kom den lille kjøkkeninngangen på ene siden da. Denne er nå revet, og erstattet med et tilbygg med gang og bad. Endringen er klassifisert som endringstype B.

0821-011-092. Våningshuset på denne husmannsplassen var feriested ved registreringen i 1987. Huset kan være fra 1880-tallet, men hovedform med to etasjer og bislag i to høyder skriver seg nok fra 1908, iflg. SEFRAK-skjema. Huset bar preg av eksteriørendringer og tilbygg fra 1970-tallet ved registreringen. I dag er tilbygget løftet til to fulle etasjer, og huset har fått helhetlig form og eksteriør med detaljer fra sveitserstilperioden. Endringen er klassifisert som endringstype B.

0821-011-059. Våningshuset sto tomt ved registreringen i 1987. Det er siden pusset opp og tilbygd. Arealutvidelsen er ganske stor, men alle tilbygg er lavere og trukket tilbake fra hoveddelen. Husets mer klassisistiske stilpreg ved registreringen skrev seg fra en om- og påbygging i 1930-åra. Dette er i dag erstattet med sveitserstilelementer. Endringen er klassifisert som endringstype B.

0821-009-054. Huset er et eksempel på en liten husmannsstue, trolig med toromsplan, som er mye påbygd – i form av et stort vinkelutbygg. Men den opprinnelige stuebygningen framstår fortsatt klart. Hjørne mellom gammel og ny fløy er utnyttet til veranda. Eksteriøret er i sveitserstil, og husmorvindue fra 1978 er byttet ut. Opprinnelig alder er ukjent, men huset skal ha blitt kledd rundt 1900, og sveitserstilpreget det hadde ved registreringen skriver seg nok fra da. Endringen er klassifisert som endringstype B.

0821-004-050. Breskhaug skole var ennå i bruk som grunnskole ved registreringen i 1984. Da skolen flyttet ut gikk den tilbake til grunneier, og er i dag vanlig bolighus. Huset er siden pusset opp, T-postvinduer fra 1970-tallet er skiftet ut med krysspostvinduer, og inngangene er noe bygd om og blitt flere, men huset har fortsatt en karakter som forteller om opprinnelig funksjon. Endringen er klassifisert som endringstype C.

0821-008-176. Eldhuset var ute av bruk ved registreringen i 1985, men er nå pusset opp for å brukes til boligformål. I det lafta tilbygget på siden er det bl.a. sanitærrom. Vindu og ny "Buendør" har fått fine rammer, og overstykker skåret etter modell av hovedhusets. Endringen er klassifisert som endringstype B.

0821-009-048. Dette bryggerhuset på en av gårdene i den sentrale delen av bygda var ute av bruk ved registreringen i 1986. Det er siden pusset opp, og innredet til boligformål og utvidet både med forlengelse i en vindusakse og en fløy bakover. Endringen er klassifisert som endringstype B.

0821-001-004. Låven er trolig fra første halvdel av 1800-tallet. Den er en klassisk, tredelt tømmerlåve med skåler i bindingsverk på langsida. Huset var ikke i bruk ved registreringen, og det var planlagt å rive det. Men låven er nå pusset opp og i bruk som lager. De gamle teglpannene er erstattet av platetak, og skålen har fått ny kledning og skyvedør. Endringene er klassifisert i endringskategori C.

0821-005-051. Skogheim i Bøbyen var skysstasjon fra slutten av 1800-tallet til 1930. Hovedbygningen ble satt opp på 1890-tallet. Ved registreringen i 1988 ble det opplyst at det var planer om å tilbakeføre eksteriøret til samme type belistning som det hadde hatt før endringer fra rundt 1960. Det har i dag preg fra sveitserstilen. Det lille gangutbygget er erstattet med et åpent sveitserbislag og flytta til hjørnet. Endringene er klassifisert som endringstype C.

0821-003-008. Tidligere stue på husmannslass som etter hvert ble tatt i bruk som feriehus og pusset opp. Husmorvinduene og døra er skiftet ut, et utbygg er innredet til boligformål. Endringene gir huset et "tilbakeført" preg. Endringen er klassifisert som endringstype C.

0821-006-049. Stabburets alder er uviss. Midt på 1800-tallet ble det flyttet fra en annen plass i tunet. Kledningen det hadde ved registreringen i 1984 skrev seg trolig fra da. Det opplyses i 1984 at huset begynner å bli dårlig. Ved restaurering for noen år siden viste det seg at det hadde gått husbukk i noen av stakkene. Disse ble skiftet ut, samtidig ble panelet fjernet. Endringene er klassifisert som endringstype C

0821-005-049. Forretningsbygg med pakkbu i Bøbyen, opprinnelig fra 1890-tallet. På 1950-tallet ble hovedbygningen platekledt og vinduene skiftet. I 2004 er det pusset opp på nytt, nå med liggende trepanel og funkisvinduene er byttet ut med nye med annen inndeling, av moderne karakter. Den lille funkisbalkongen i smijern er byttet ut med en større treveranda typisk for vår tid. Endringene klassifisert som endringstype C.

0821-009-010. Fjøs og låve på husmannsplassen Nedre Bråten utgjorde en typisk, sammenstilt uthusrekke ved registreringen i 1985. Siden er halve låven revet og røstet om. Fjøset er intakt. Endringen er klassifisert som endringstype B. Delrivinger står for mange av arealendringene vedr. driftsbygninger.

0821-008-043. Stallen var i hovedsak ute av bruk ved registreringen i 1985. Sammen med de andre husene i tunet er stallen siden pusset opp. Det er lagt nytt tak, og skålen er fornyet med ny kledning. Endringen er klassifisert som endringstype C.

0821-004-008. Bekkehuset på Eikja er et av få i materialet. Ved registreringen i 1984 opplyses det at det har gått husbakk veggene, og man har planer om å pusse opp, bl.a. med å legge torvtak. Skifte av taktekke er den mest vanlige endringen i Bø, men det er relativt få nylagte torvtak. Endringen er klassifisert som endringstype C. Ett av loftene ved bekkhuset har vært på fredningsliste siden 1923.

0821-004-060. Fjøset på småbruket sto for seg selv ved registreringen i 1984. På "låvens plass" er det i dag kommet et nytt redskapshus, satt med en liten avstand til fjøset. Begge framstår i dag som en tradisjonell uthusrekke. Fjøset er i ferd med å pusses opp, men inngår som uendret i undersøkelsen.

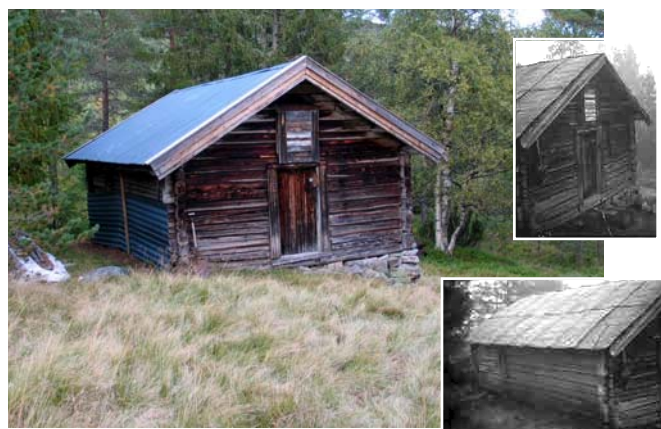
0821-001-044. Stuebygningen på Sandstul var i bruk som jakthytte ved registreringen i 1988. Sommeren 2004 er den i ferd med å pusses opp.

0821-003-093. Eldhuset på Forberg er nylig satt i stand med støtte fra fylket. Veggene er lafta opp på nytt.

0821-003-094. Huset ble pusset opp rundt 1960, og eternitkledningen og sementsteintekket det hadde ved registreringen i 1987 skriver seg trolig fra da. I 2004 er huset pusset opp på nytt, og eterniten erstattet med tømmermannspanel. Endringen er klassifisert som endringstype C

0821-010-037. Utvalsa blikktonner har vært et vanlig tekke, særlig på hus i utmarka. Skifte fra en type metallplater til en annen, blir ikke registrert som endring i MOV-undersøkelsen. Men det innebærer en ikke uvesentlig karakterendring. Det er relativt vanlig å skifte ut disse når hus pusses opp. Endringene er klassifisert som endringstype C.

0821-009-116. Kjernen i denne driftsbygningen på Follestad skal være fra 1800-tallet, trolig gjelder det bare en liten del av låven. Huset har fått sin form ved diverse utbygginger utover 1900-tallet. Siden registreringen i 1986 er det kommet ny fløy med "stutefføs" og silo. Tilbygget er formet i sveitserlåvetradisjonen som resten av huset. Det er kun et par driftsbygninger i materialet der endringstype A og B innebærer arealutvidelse for fullskala jordbruksdrift.

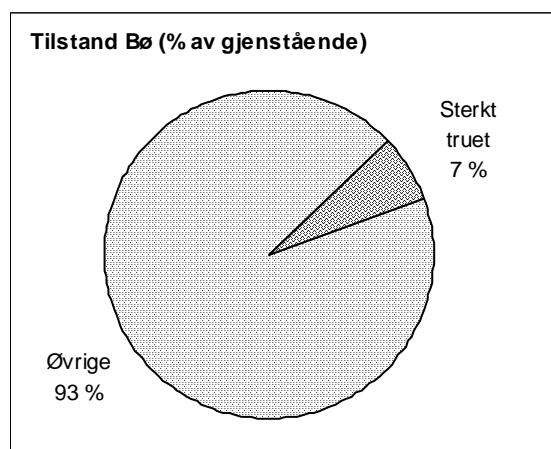
0821-006-061. Driftsbygningen på Brukåsa er en klassisk sveitserlåve fra 1890-tallet. Siden registreringen er den pusset opp med nytt platetak, til erstatning for ulike typer takstein. De fleste endringer for uthus og driftsbygninger gjelder skifte av taktekke. Endringen er klassifisert som endringstype C.

0821-007-075. Driftsbygningen på Haugland (til venstre) ble bygd på 1890-tallet. Ved registreringen var tømra fjøs og stall revet ut, og huset kun i bruk til lagring av kjøretøy og maskiner. I 2004 var man i ferd med å bygge ny driftsbygning på gården. Man hadde valgt å ta utgangspunkt i den gamle, som er pusset opp, påbygd og utgjør deler av en fløy i det nye anlegget. Da kun en mindre del av den gamle er sporbar, er endringen klassifisert som endringstype A. Også på nabobruket fornyes driftsbygningen, og en eldre fløy er bevart, men denne er for ny til å være med i undersøkelsen.

3.3 Tilstand

De gjenværende bygningene er her vurdert etter tilstanden i år 2003. Det er ikke foretatt noen sammenlikning med tilstanden da de ble registrert.

3.3.1 Tilstand – samlet oversikt

35 hus er sterkt truet på grunn av teknisk tilstand. Det tilsvarer 8 % av de gjenstående SEFRAK-registrerte husene i Bø.

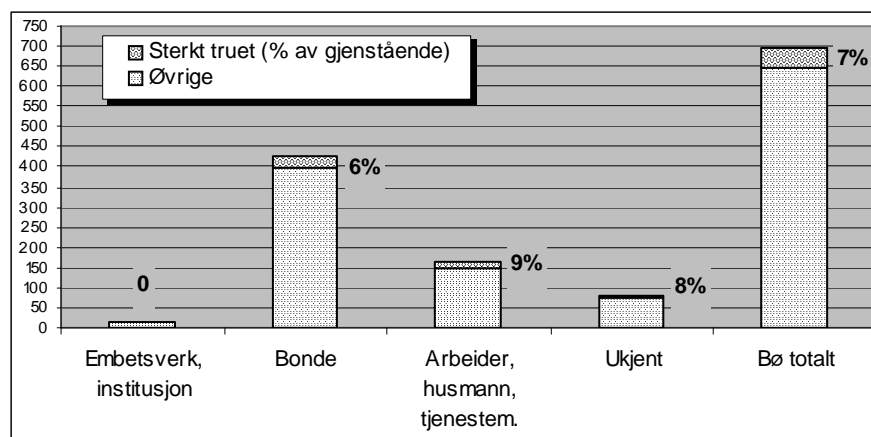
Dette er et minimumstall da bare de åpenbart sterkt truede husene er telt med her. Tallet gir en prognose om forventet tap i Bø i kommende år.

3.3.2 Tilstand – samfunnssektor

Det er bare hus i miljøer knyttet til landbruk som er truet på grunn av dårlig teknisk tilstand.

Primærnæringsens bygninger dominerer Bø-materialet. Bygninger tilknyttet andre sektorer er få, den største er handel hvor det var 10 gjenstående bygninger, og ingen av disse er i dårlig stand.

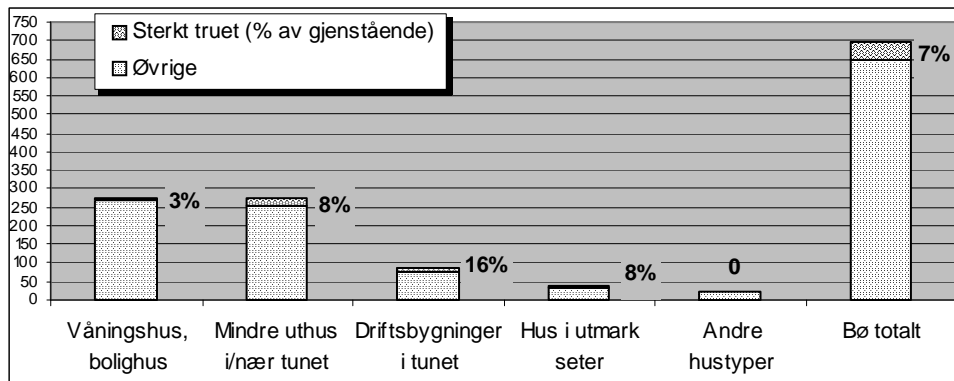
3.3.3 Tilstand – sosial miljøsammenheng

Prosentandelen truede er klart høyest for kategorien "Arbeider, husmann tjenestemann". Ingen hus knyttet til embetsstanden er truet.

Det er de fraflytta husmannsplassene som gir den høye andelen truede i kategorien. Det gjelder ulike typer hus, og de fleste var ute av bruk ved SEFRAK-registreringen. Om småbruka var lagt til ville trolig bildet blitt enda tydeligere. At embetsstandens hus ikke er truet er som forventet.

3.3.4 Tilstand – bygningstyper

Det er stor forskjell mellom hvilke typer bygninger som er truet. Gruppen "Driftsbygninger i tunet" topper undersøkelsen over truede i Bø. Deretter følger "Mindre uthus i tunet" og "Hus i utmark, seter". Lavest andel har bolighusene.

For "Driftsbygninger i tunet" er prosentandelen sterkt truet, over dobbelt så høy som gjennomsnittet. Det er særlig "fjøs, stall, låve" som er truet. De representerer som regel et eldre sjikt uthus i landbruket, og er sårbare – noe den høye tapsprosenten også viser. Enhetslåvene er i noe bedre stand.

I gårdstunet er det i tillegg til driftsbygningene særlig de gamle, tradisjonelle småhusa, bygd for spesifikke funksjoner som er truet. Det gjelder bryggerhus, som det er registrert mange av, og smier. Utmarkshusene ligger nærmere gjennomsnittet som helhet, men det er tilgjengelig langt færre hus i utgangspunktet.

De resterende seterstuene, som hadde en relativt høy tapsandel, synes å være i bedre stand.

Det er også flere stabbur og bolighus som er i dårlig stand, men fordi gruppene er så store blir prosentandelene relativt lave – 3 % for bolighus, 5 % for stabbur.

Bildet av de mest truede hustypene samsvarer med hovedtrekkene i oversikten over tap. Dette er hus typiske for eldre driftsformer i jordbruket – slike det ikke lenger er bruk for, og som det er vanskelig å finne nye funksjoner til.

0821-006-040. Stabburet er angrepet av husbukk, som er et problem ved mange gamle hus i Bø. Det er et gammelt loft, datert til 1741, og har tradisjonell spyneskurd på hjørnestolper og beitskier.

0821-008-134. Det gamle småbrukertunet nord i bygda er overflødig, men jordvegen drives – en vanlig situasjon i Bø, også midt på 1980-tallet da dette bruket ble registrert. Uthusene var i alt da i ruin, mens stuebygningen ble brukt til tilfeldig lagerplass. Våningshuset er ofte det siste huset i tunet som blir revet. Dette har akershusisk plan med inngang i stua, og vedbu tilbygd.

0821-008-201. Kombinert eldhus og sommerstue. Det ble påbygd 1915, og trolig kom den fine verandaen i solveggen da. Det var ikke i bruk ved registreringen i 1985. Eldhus har høy prosentandel som er i dårlig stand.

0821-010-039. Driftsbygning på husmannsplass. Her skal det ha vært fjøs under låven. Huset var ute av bruk i 1986, og veggene er svært oppspiste. Uthus på husmannsplasser er blant de mest truede bygningstyper.

0821-009-013. Nedlagt gårdsbruk i Åseå-dalen nord i Bø, der jordvegen slås. Tunet var fraflytta også ved SEFRAK-registreringen i 1985, bolighuset ble nyttet i forbindelse med slått, skogdrift og fritid, og er holdt i hevd. Uthusene er merket av manglende funksjon over tid, veggene begynner å sige, men situasjonen er ikke vesentlig endret siden 1985.

0821-011-094-096. Fraflytta husmannsplass i hoveddalføret. Situasjonen er i hovedsak uendret siden registreringen i 1987. Våningshus, eldhus og stabbur er registrert.

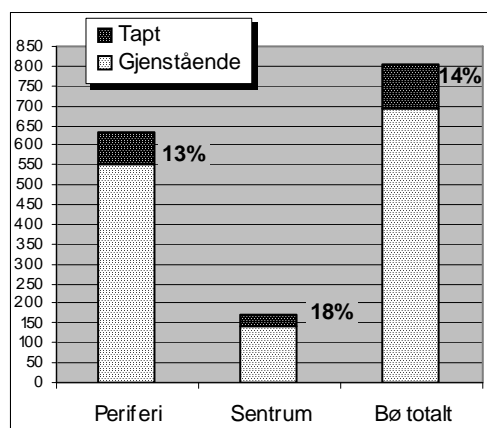
0821-009-059. Nedlagt seter ved Grøbuskora under Liffell. Tre hus er registrert, men bare seterstua skal være fra før 1900.

4 Geografiske variasjoner

4.1 Tap og geografiske variasjoner

I Bø er undersøkelsen over sentrum/periferi og tettbygd/spredtbygd sammenfallende. De to sentrale kretsene som omfatter kommunesenteret Bøbyen og den nærmeste bygda som omgir denne, er også de samme som er berørt av tettbebyggelse.

De sentrale og mest tettbygde områdene i Bø har samlet høyere tap enn resten av kommunen.

Om man går inn på de enkelte kretsene er bildet mindre entydig. Selve Bøbyen og de nærmeste omgivelsene har lavt tap, under gjennomsnittet. Det er bygdelaget rundt Bøbyen, krets 6 Bø, som drar tapsprosenten opp.

Men like høyt tap har en av utkantkretsene i nord, krets 8 Vatnar. Andre kretser med mye utmark markerer seg ikke med høye tap.

Det er et langt hopp fra disse som har tapsprosenten på henholdsvis 21 % og 20 %, til neste som har 14 %. Dette er krets 3 Forberg som også ligger i hoveddalføret og

inntil krets 6.

De høyeste tapsandelene finner vi med andre ord dels i den mest aktive og sentrale jordbruksbygda, dels i et perifert utmarksområde med rester av småbruk og setrer. Det er registrert mange hus i begge disse områdene, så tallgrunnet er representativt.

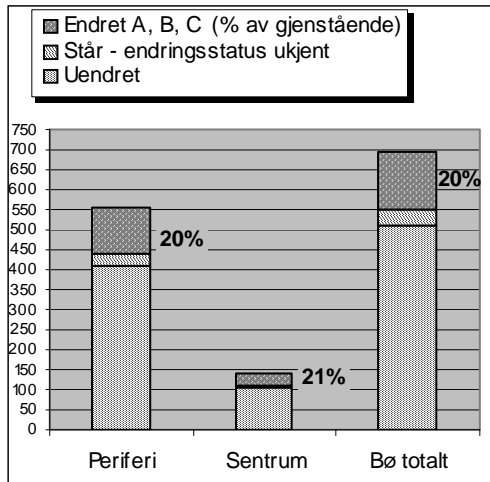

Til venstre 0821-006-050. Hovedbygning og stabbur på en av Bøgardene. Det nye redskapshuset til høyre har erstattet driftsbygningen, bare låvebrua står tilbake. Grisehuset er også revet.

0821-006-017. Bekkhuset og en yngre forfallen sidebygning er det eneste som står tilbake på tunet, men jordveien drives. Gårdene i krets 6, som omkranser Bøbyen, har den høyeste tapsprosenten. Tapene har forskjellig bakgrunn, knyttet til tun på aktive bruk og overflødige tun på sammenslåtte bruk.

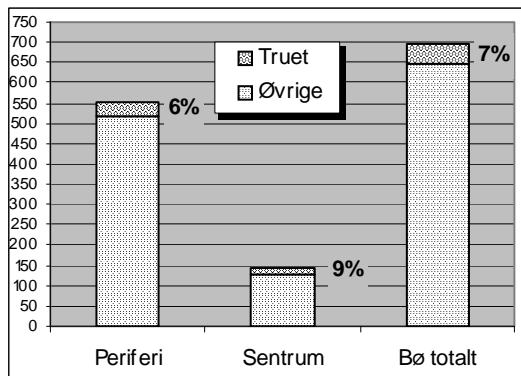
4.2 Endringer og geografiske variasjoner

Det er liten forskjell i endringsforekomsten mellom de to områdene.

Om man går inn på enkeltkretser ligger de fleste nær gjennomsnittet. Det gjelder også Bøbyen og området rundt.

4.3 Tilstand og geografiske variasjoner

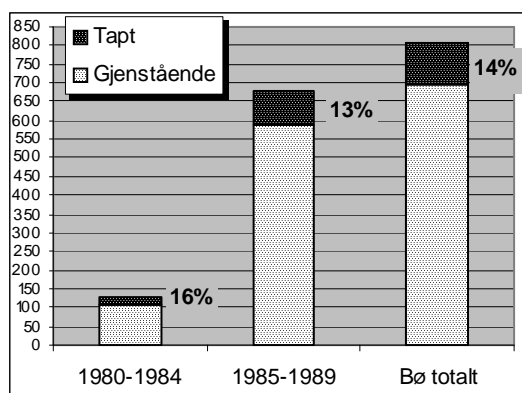

Prosentandelen hus som står og forfaller i de mest sentrale og tettbygde områdene av kommunen er høyest.

Resultatet er noe overraskende. Det er fraflytta gårdstun både i periferien og i sentrale områder av kommunen. I sentrum gjelder hus med dårlig tilstand ofte overflødig bebyggelse på sammenslåtte bruk. I periferien fraflytta småbruk og utmarkshus i tillegg. Selv om prosentandelen er høyere i sentrumsområdene, er det langt flere registreringer i den øvrige bolken, slik at antallet er høyere her.

5 Registreringstidspunkt og variasjoner

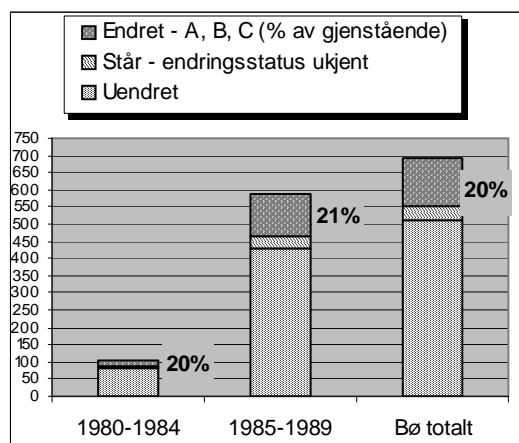
5.1 Tap – variasjoner etter registreringsperiode

Det er noe høyere tap for hus som ble registrert først i registreringsperioden.

Det er ikke så store spenn i tid på registreringene i Bø, fra 1984–88. Det første året ble det registrert både i sentrale områder som krets 6 Bø, men også mindre sentrale, som krets 4 Eikjabygda i sør. Undersøkelsen forteller ikke når hus ble revet. Siden registreringen har foregått over såpass kort periode, er det tvilsomt om tidsspennet i registreringen spiller noen rolle for forskjeller i tapene. Det er mer trolig at det er lokale geografiske forhold som spiller inn.

5.2 Endring – variasjoner etter registreringsperiode

Det er liten forskjell i endringsandelen etter når de er registrert.

6 Konsekvenser og tendenser

6.1 Konsekvenser for kulturminner og kulturhistoriske sammenhenger som følge av kommunens generelle utvikling

6.1.1 Befolkningsutviklingen

Innbyggertallet har vært i jevn oppgang de siste 20-årene.

6.1.2 Gårds- og utmarksmiljø, jordbrukets kulturlandskap – sammenhenger, strukturer

Fra gammelt var kombinasjonen jordbruk og skogbruk det vanlige næringsgrunnlaget i Bø. I 2002 var 3,7 % av de yrkesaktive sysselsatt i primærnæringene, hvorav de fleste innen jordbruket. Tilsvarende tall i 1980, dvs fire år for SEFRAK-registreringen begynte, var 17 %.

Strukturendringene i jordbruket følger den vanlige trenden i landet med færre driftsenheter samtidig som jordbruksarealet øker. Driftsenhetene blir stadig større, antall bruk under 200 da har gått kraftig ned. Husdyrholdet målt i antall dyr har gått noe ned i perioden 1989–99. Det gjelder melkekyr og verpehøner, mens ungdyr/andre storfe, avlsvin og sau har økt.

Gårdstuna

Strukturendringene i jordbruket lar seg lese i undersøkelsesmaterialet, særlig i tallene for tap og tilstand. At utviklingen mot færre bruk var kommet langt, også ved tidspunktet for førstegangsregistreringen reflekteres både i grunnlagsmaterialet og i MOV-undersøkelsen.

Flere gårdstun som i dag er merket av at bruket er uten funksjon, var stort sett i samme situasjon på registreringstidspunktet. Den vanlige situasjonen i dag er at noen flere hus i tunet er borte. Som oftest er det våningshuset som blir stående lengst. Det er fraflytta plasser og bruk både i det sentrale dalføret og i utkantene. I hovedbygdene drives jordveien. Det er naturlig nok i utkantene gjengroingen av tungdrevne arealer merkes mest, og i tillegg til tap og forfall av hus rammer dette særlig de minste bruka og plassene.

Men inntrykket er at de fleste gårdstun i Bø er i bruk, om ikke daglig så i fritidsbruk. Dessuten er flere i bruk som boligeiendommer, mens jordveien drives av andre. Bolighus eller bryggerhus, leies ut, bl.a. til studenter ved studieinstitusjonene, som det er flere av i Bø.

Seter og utmark, turisme

De registrerte setrene var ikke lenger i tradisjonell bruk ved SEFRAK-registreringen. De fleste hadde fått fritidsfunksjon, eller hadde en viss funksjon under jakt og skogsdrift.

Turismen er særlig konsentrert til Lifjell som har gamle tradisjoner med turisthotell, og Jønnbu noe høyere opp. Ved Jønnbu ligger Lifjellstua (ny) og flere hytter. I Jønnbuområdet var det registrert noen seterhus. Arbeidet med en reguleringsplan/kommunedelplan for området var i gang i 2004.

Status for de registrerte bygningene i Jønnbuområdet viser at få så langt var direkte berørt av den økende hytteutbyggingen av området. Ei gammel seterstue var revet, og et nytt stort hus var under bygging på stedet. En husmannsplass ligger midt i området for hyttefelt under oppstart for utbygging, med de sto foreløpig. Vi kjenner ikke detaljplaner, men omgivelsene blir uansett sterkt berørt.

Det er registrert flere ruiner etter seterhus i området. Dette viser at de gjenstående bare representerer en mindre del av den seterbebyggelsen som var her oppe.

0821-008-086. Plassen under Stokland med gjengrodde bakker, et typisk landskap for småbruk i utkantene. Krets 8 Vatnar nord i kommunen, har den høyeste tapsprosenten nest etter krets 6 Bø i hoveddalføret.

0821-008-040-044. Det er store kontraster i gårdslandskapet i Bø, også i nære områder. Stokland ligger også i nordbygda. Her er et komplett sett av innhus og uthus som er satt i stand. Det er drift med ny fjøsbygning på nabobruket, og jordveien her holdes åpen ved beite. Innfelt en av få registrerte sommerfjøs. Området rundt er ryddet siden registreringen i 1985.

0821-008-148. Seter ved Åseåa med stue i ny nasjonalromantisk stil. Sommerfjøset er registrert.

0821-008-155–157. Øverland, nedlagt småbruk i skogbygda som holdes i hevd som fritidseiendom. Stuebygning, stabbur og eldhus er registrert.

0821-006-079. Småbruk som er slått sammen med naboeiendommen. Låven er revet, stabburets skjebne er usikker på grunn av skade, men den gamle stuebygningen holdes ved like og leies ut til studenter. I de mest sentrale områdene av skolebygda Bø har sidebygninger og overflødige våningshus fått muligheter til ny bruk.

0821-008-105. Kårstua og loftet på Åse brukes til gårdsturisme.

0821-011-074. Vihus, setra til prestegården i Bø ligger i åsen under Lifjell. Vollen og husene brukes og holdes i hevd. Forsamlingshus fra 1900-tall til venstre.

0821-004-044. Stabburet på husmannsplassen Langedal under Uvdal, er det eneste huset som ennå står. Stua ble tatt ned i 1983 og lå lagret ved registreringen i 1984. Det er mange tufter etter uthus. Plassen ligger uten veiforbindelse.

0821-003-070. Overflødig gårdstun, og aktive driftsenheter med fornyet bebyggelse i hoveddalføret.

6.1.3 Eldre sentra, knutepunkter

Kommunesenteret

Sentrumsområdet eller Bøbyen har vokst fram i nærhet til følgende institusjoner – kirken med prestegården, Bø kornmagasin og bygdebanken og Bø stasjon fra 1920. De ligger innen et relativt begrenset område. Hit ble etter hvert andre institusjoner bygd, som kommunehus, realskole og landsgymnas, hotell, butikker og bolighus som ikke var knyttet til jordbruket.

Krets 5, som omfatter Bøbyen, har en tapsprosent som ligger omtrent noe under gjennomsnittet for kommunen, og en endringsprosent lik gjennomsnittet, men en liten andel truede. Det er bolighus, sidebygninger og et stabbur som har blitt borte i dette området. Det er vanskelig ut fra materialet å se at noen av disse var spesielt sentrale for tettstedets historie.

Eldre sentre

Oterholt har bakgrunn som industristed ved Bøelva og knutepunkt ved brua over elva, noe som ga grunnlag for handel. Etter hvert kom andre funksjoner hit. Landhandelen ble nedlagt, og i dag har Bø museum sine lokaler her. Både landhandelen og andre hus ved er restaurert. Kretsen som Oterholt ligger i har den laveste tapsprosenten, men den høyeste endringsprosenten i Bø kommune.

0821-010-001. Landhandelen på Oterholt ble bygd i 1898. Her har Bø museum sine lokaler.

6.2 Arealfragmentering, større inngrep

Det er ikke kjent større veganlegg eller andre større utbyggingsprosjekter i undersøkelsesperioden, som har fått konsekvenser for registrerte hus i form av tap. Men omgivelser til registrerte hus i sentrale områder er blitt ytterligere fortettet. Det samme er i ferd med å skje i hyttefelt i Lifjellområdet.

0821-005-020. Nedre Grini (midt i bildet) ligger i utkanten av Bøbyen, i et område regulert til bolig, og grenser opp til næringsområdene langs innfartsvegen. Våningshuset, som er fra 1894, var kun i bruk som vanlig bolig også ved registreringen i 1988.

0821-005-058-061. Åsen var husmannsplass under Borgen. Det er registrert et komplett tun her, med stuebygning, eldhus og stabbur, i tillegg til en driftsbygning fra 1900-tallet. Det opplyses ved registreringen i 1988 at eiendommen kan blir berørt av reguleringsplan. Plassen er omgitt av nye boliger som ligger i et felt rett opp for Bø stasjon.

0821-005-011. Sperrud ligger ved Rv. 36 like øst for Bøbyen. Driften var nedlagt ved registreringen i 1988. Jordvegen har fått ny funksjon som campingplass. Stabburet er revet.

0821-009-002 Husmannsplassene Bråten ligger ved foten av alpinbakkene i Liffell, i et område som er regulert til fritidsbebyggelse. Arbeidet med å planere området rundt Øvre Bråten pågikk for fullt sommeren 2004. På Øvre Bråten er det registrert stue og eldhus fra før 1900, og fjøs som noe yngre. Stedet var ikke i bruk da det ble registrert i 1985.

0821-009-104, 105. Vårbu seter ligger i Vårbulia under Liffell. Her er står seterstue og høybu, Fjøset var i ruin ved registreringen i 1986. Setra var i drift til 1950-tallet. Husene står fint, men Liffellveien med fyllinger tangerer stedet i overkant og plantefeltet fyller det meste av vollen.

7 Saksbehandling, planforhold m.m.

7.1 Bruk av SEFRAK-materialet i kommunen

Telemark fylkeskommune har originalmaterialet for SEFRAK. Bø kommune sender rivesaker som vedrører SEFRAK-registrerte bygninger til fylkeskulturkontoret for tilråing, dette gjelder også endringer.

Det er ikke laget noen kulturminnevernplan for kommunen.

7.2 Planforhold

Bygninger fredet etter kulturminneloven

Stue Borgja, (fredningsår 1923), hovedbygning, stabbur Bø prestegård (fredningsår 1993), loft Eika Nigard (fredningsår 1923), stue, loft Forberget Suigard (fredningsår 1923), hovedbygning Majorbø, Bø med Veierud.

Automatisk fredete bygninger

Bø gamle kirke, loft Opdal - Uvdal.

Muséer

- Bø museum holder til på Oterholt i det gamle bygdesentret. Her ligger Åheim landhandel fra 1898, Åsestugo frå ca 1760 med rosemåla oppstugu. Det er gangbru til Kvennøya med gammel mølleplass.
- Bygdetunet ligger på Østerli ved Lifjell turisthotell - med flere bygninger. Det er del av Bø museum.

Bø kommunes tusenårssted var Kvennøya midt i Bøelva. Her er det rester etter tidligere tiders kvernvirksomhet, og området er regulert til friluftstier og museumsformål.

Det er laget flere merkede kultur- og naturstier i kommunen der kulturminner, også hus, inngår.

0821-009-074-077. Østerli var museumsgård også ved registreringen i 1986. Her står våningshus, stabbur og låve. Låven er siden satt i stand og bl.a. er gammelt tekke av sementstein byttet ut med flis. Det har vært langt vanligere med flis i Bø før, men er noe bevart i dag, er det som regel under annet og nyere tekke.

Kilder

Litteratur

Ascheoug og Gyldendals *Store norske leksikon*, 1994 og "storenorskeleksikon.no", 2004.

Nerbøvik, Jostein 1977. Bygdebanken Bø sparebank 1852-1977..

Helland, Amund. 1909 Norges land og folk XVII2

Lodval, Anund. 1977. *Norges Bebyggelse*. Telemark

Utrykte kilder, arkiv m.m.

Digitalarkivets folketellinger. <http://digitalarkivet.uib.no/>

Dokumentasjonsprosjektet. www.dokpro.uio.no/. Matrikkelutkastet av 1950.

Miljøstatus i Norge. www.mistin.dep.no

SEFRAK-registreringen Bø 1984–91, skjemaer og kart.

Bø kommune sine websider. www.boe.kommune.no/.

Statistisk sentralbyrå. 1973. *Folke- og bolig telling 1970*, Oslo.

Statistisk sentralbyrå. 1981. *Dokumentasjon 1980*. Kongsvinger.

Statistisk sentralbyrå. 1992. *Folke- og bustadteljing 1990* Oslo-Kongsvinger.

Statistisk sentralbyrå. 2001. *Folke- og bustadteljing 2001* Oslo-Kongsvinger.

Statistisk sentralbyrå. Faktaark, 1999. *Jordbrukstelingen Bø* (www.ssb.no).

Statistisk sentralbyrå. 2001. *Befolkningsutviklingen i kommunene*. (www.ssb.no).

Statens kartverk. Topografisk hovedkartserie M711

Statens kartverk. Topografisk hovedkartserie M711

Vedlegg 1. Bygningstyper: tapt, endret, truet – tabell

Vedlegg 2. Registreringskretser: tapt, endret, truet – tabell